

ડૉક્ટરની ડાયરી

Dr. Sharad Thaker

VISIT...

LANZAROTE
Caliente.COM

નોટમાં વાળે છે સિક્કામાં ચલાવે છે મને,
યાદ આવું છું તો સસ્તામાં વટાવે છે મને.

‘કેમ કરોડો રૂપિયા કમાઈ લેવા છે ?’ ‘ના, પણ...’ આગળ શું બોલવું એ માટે હું શબ્દો શોધી રહ્યો. ‘તો પછી? રાતોરાત પૈસાદાર થઈ જવું છે?’ ‘ના, એમ નથી. પણ વાત એમ છે કે...’ ‘બસ, મારે તારી કોઈ જ વાત સાંભળવી નથી. જો તું માનવાનો હોય તો સલાહ આપું છું ને ન માનવાનો હોય તો હુકમ કરું છું. ‘કે ?’

‘આવું કોઈ સર્ટિફિકેટ તારે લખી નથી આપવાનું! આજે પણ નહીં અને ભવિષ્યમાં પણ નહીં. ભગવાને તને હાથમાં ઈલમ આપ્યો છે. દર્દીઓનાં આંસુ લૂછ, આંગળીના ટેરવેથી પૈસા ખરશે. બાકી ડોન્ટ ગો ફોર ઈઝી મની! ઝડપથી આવતા પૈસામાં પરસેવાની ખુશ્બૂ નથી હોતી, બેઈમાનીની દુર્ગંધ હોય છે. જિંદગી ગંધાઈ ઊઠશે. આ વાત અહીં પૂરી થાય છે. કરવી હોય તો બીજી વાત કર, નહીંતર મને ઉઘ આવે છે....’

વાત ખરેખર અહીં પૂરી થઈ જતી હતી. સામે બીજું કોઈ હોત, તો સંવાદ લાંબો ચાલી શક્યો હોત, દલીલબાજીમાં હું કદાચ જીતી શક્યો હોત, પણ ઉપરની વાતચીત જેમની સાથે થઈ રહી હતી એ મારા પિતાજી હતા. એમની સામે રહેવા કરતાં હું હંમેશા એમની સાથે રહેવાનું જ પસંદ કરું છું. મારી ભૌતિક શક્તિના જ નહીં, પણ મારી ચૈતસિક શક્તિનાં પણ એ જ પ્રણેતા રહ્યા છે. મારી જિંદગીમાં ઈશ્વરનું સ્થાન પિતાના સ્થાન પછી હજારો માઈલ પછીનું છે. વાત ખરેખર પૂરી થઈ જતી હતી.

ઉપરનો સંવાદ જે રાત્રે, જે રીતે જે ભાવભંગિમા સાથે થયો એ બધું આજે પંદર વર્ષ પછી પણ મને એવું ને એવું યાદ છે. મેં હજી એકાદ-બે મહિના પહેલાં જ પ્રાઈવેટ પ્રેક્ટિસ શરૂ કરી હતી. તદ્દન મધ્યમવર્ગીય કુટુંબમાંથી આવતો હતો એટલે નર્સિંગ હોમ માટે બેન્કમાંથી અઢાર ટકાના વ્યાજવાળી લોન લીધી હતી. સદભાગ્યે ઉદ્ઘાટન કર્યું એ દિવસથી જ દર્દીઓ આવવા શરૂ થઈ ગયા હતા. પણ લોનનો હપ્તો અને કમર તોડી નાખે એવું વ્યાજ....! મન સહેજ ઉદ્વેગમાં રહ્યા કરતું હતું. કુટુંબ નાનું હતું, પિતાજી હજી કમાતા હતા અને માથે કોઈ મોટી જવાબદારી નહોતી, એટલે મારો સમય આવે ત્યાં સુધી મહિનો ઉજાગરો વેઠીને અને પરસેવો પાડીને જે કંઈ કમાયો હોઉં એ મહિનાના અંતે બેન્કનું દેવું ચૂકવવા પેટે આપી દેવાનો સમય આવે ત્યારે એક નજર હથેળીની રેખા તરફ અને એક નજર ઊંચે આસમાન તરફ અનાયાસ ફેંકાઈ જતી હતી. ટૂંકમાં આ જિંદગીનો એક એવો નાજૂક તબક્કો હતો જ્યારે આવી રહેલો પૈસો ઊજળો હતો કે શ્યામ એ જોવા માટેની મારી કોઈ ગુંજાઈશ નહોતી.

અને એ દિવસોમાં અચાનક એક અજાણ્યો પુરૂષ મને મળવા માટે મારા કન્સલ્ટિંગ રૂમમાં આવ્યો. સાથે એનો ત્રણેક વર્ષનો પુત્ર હતો.

‘નમસ્તે સા’બ, મેં લક્ષ્મીપ્રસાદ યાદવ હું. આપકે પડોશ મેં રહતા હું.’ એણે ખુરશીમાં બેસતાવેત આત્મવિશ્વાસપૂર્વક શરૂ કર્યું. એનું ખડતલ શરીર, મોટું પેટ, રૂક્ષ ચહેરો, અણીદાર મૂઠ્ઠા અને ચૂંચી આંખોમાંથી ઢળી પડતું ધંધાદારી સ્મિત! હું સમજી ગયો.

‘કહાં કે હો... ? બિહાર યા યુ.પી કે?’ મેં પૂછ્યું.

‘અજી સા’બ, વૈસે તો બિહાર કે હૈ, મગર અબ તો સમજોને આપકે ગુજરાત કે હી હો ગયે હૈ. આજકલ કરતે કરતે દસ બરસ થઈ ગયા. અબ તો અમારી માતૃભાષા ભી ગુજરાતી થઈ ગઈ છે.’ પછી પાછું પેલું સ્મિત એના ચહેરા પર છવાઈ ગયું: ‘સા’બ આપની પડોશમાં જ રહું છું. આવો ને કભી ઘર પે...’

‘જરૂર આવીશ.’ મેં ઘડિયાળમાં જોયું. મારો કન્સલ્ટિંગનો સમય પૂરો થવા આવ્યો હતો. ઘેર જવાનું મોડું થતું હતું. ‘બોલો શું કામ હતું?’

‘કામમાં તો એવું છે ને સાહેબ....’ એણે એના દીકરા તરફ આંગળી ચીંધી. ‘આ છોકરો ત્રીન સાલનો થયો. એને સ્કૂલમાં જૂનિયર કે.જી.માં ભણવા મૂકવો છે. આપ એનું બર્થ સર્ટિફિકેટ બનાવી આપો તો કૃપા થશે.’ ‘બર્થસર્ટિફિકેટ મારાથી કેવી રીતે બનાવી શકાય ?’ મેં આશ્ચર્ય વ્યક્ત કર્યું. ‘એ તો મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન કરી શકે. અમે તો બહુ બહુ તો એટલું લખી આપીએ કે ફલાણા બાળકનો જન્મ આ તારીખે અમારા નર્સિંગ હોમમાં થયો છે.’

‘તો હું એ જ કહું છું ને? આપ બસ ઈતના લખી આપો તો બડી કૃપા. ઔર હા, સા’બ આપ કી જો ફી હોતી હૈ વો આપ જરૂર લે લિજિયેગા.... પચાસ રૂપિયા, સો રૂપિયા જો ભી હો....’

‘પણ એક મિનિટ! આનો જન્મ ક્યાં થયો હતો? એ ડોક્ટરનું લખાણ કેમ નથી મેળવી લેતા?’ મેં દલીલ કરી.

‘સા’બ, યે તો ઘરે જ પેદા થયો હતો. પછી એનું બર્થ રજિસ્ટ્રેશન કરાવવાનું જ રહી ગયું. આ તો સ્કૂલમાં બેસાડવાની વાત આવી એટલે....’

‘માફ કરજો ભાઈ! મારાથી આવું સર્ટિફિકેટ નહીં આપી શકાય.’ ‘ઈસમેં ખોટા ક્યા હૈ?’

‘છે. તમારો દીકરો ત્રણ વરસ પહેલાં જન્મ્યો છે. જ્યારે મારા નર્સિંગહોમની શરૂઆતને હજી ત્રણ મહિના પણ પૂરા નથી થયા! તમારા પુત્રની હોમ ડિલિવરીને હું હોસ્પિટલ ડિલિવરીમાં તો ખપાવી દઉં, પણ મારા નર્સિંગહોમની ઉંમર વધારીને હું ત્રણ વર્ષની કેવી રીતે કરી શકું?’

‘અરે સા’બ! આપણા દેશમાં સબ જોવા કોણ નવરૂં બેઠું છે? અને આ સર્ટિફિકેટ જે સ્કૂલમાં હું રજૂ કરીશ એને ખબર પણ નહીં પડે કે તમે ક્યારે દવાખાનું શરૂ કર્યું છે. અને સા’બ આટલું ખોટું તો તમારે પડોશીના નાતે પણ કરવું જ પડે. અને એનાં તો તમને પૈસા આપું છું ને સા’બ?!!’ લક્ષ્મીપ્રસાદની સમજાવટ આક્રમક હતી. એમણે મને ચારે બાજુથી બાંધી લીધો હતો. એક તો એણે મારા ગળે એ વાત ઉતારી દીધી હતી કે આ કામ ખૂબ જ મામૂલી હતું. ભલે એ ખોટું હતું, પણ બહુ નાનું ખોટું હતું. બીજું આપણા ભ્રષ્ટાચારથી ખદબદતા દેશમાં આવું નાચીજ કામ કરવામાં કોઈ શરમ ન હોવી જોઈએ. વળી, પાડોશી ધર્મની આણ પણ મજબૂત હતી અને આ બધો શંભુમેળો ઓછો પડતો હોય તો પૈસાની લાલચ પણ છેવટે આપી જ દીધી હતી. હું નક્કી કરી શકતો નહોતો કે મારે શું કરવું જોઈએ. મેં લક્ષ્મીપ્રસાદને કહ્યું: ‘કાલે સવારે આવો. આજે તો મોડું થઈ ગયું છે. હું તમારી વાત ઉપર વિચાર કરીશ.’

‘એમાં વિચારવા જેવું શું છે? મੈં પાંચસો રૂપયે દેને કો રાજી હું. ગૂડ નાઈટ, સા’ બ! હું કલ સુબહ આવું છું.’ એ લાલચનો ટુકડો વધારીને વિદાય થયો. હું ઘરે ગયો. વાસ્તવમાં મેં ખરીદાઈ જવાનું પસંદ કર્યું હોત તો એ જ સમય હું બનાવટી સર્ટિફિકેટ એને આપી દઈ શક્યો હોત. મને રોકનાર કોઈ નહોતું. પણ મારું ઝમીર આટલું સસ્તું ક્યારેય નહોતું, આજે પણ નથી અને ત્યારે પણ નહોતું. એક વાત કબૂલ કરું છું કે, મેં બીજા દિવસનો વાયદો કર્યો એટલા પૂરતું હું ઝૂક્યો જરૂર, પણ એ માટેના મારા આર્થિક સંજોગો હું આગળ જણાવી ગયો છું. એ રાત્રે જમ્યા પછી મેં ઘરમાં બધા બેઠા હતા ત્યારે આ વાતનો સ્વાભાવિક ઉલ્લેખ કર્યો. સામાન્ય રીતે કોઈ ડોક્ટર થયેલો પુત્ર પોતાના બાપ સમક્ષ આવી ધંધાકીય વાતની ચર્ચા ન જ કરે. પણ મેં કરી અને સકારણ કરી. કદાચ એમના જવાબની મને જાણ હતી. એમણે મારી અપેક્ષા મુજબની જ સલાહ આપી.

મેં એ સલાહ સ્વીકારવાનું અને અનુસરવાનું એમને વચન આપ્યું. પછી એમણે મને દુનિયાદારી શીખવી : ‘પાપ અને પુણ્યની વાત, પરસેવાની અને હરામની કમાણીની વાત, ઈમાનદારી અને બેઈમાનીની વાત ભૂલી જા આ બધું એક વાર! પણ એટલું યાદ રાખજે કે કોઈ પણ લક્ષ્મીપ્રસાદ હોય કે લાલુપ્રસાદ — એને તારી ઉપર કારણ વગરનો પ્રેમ ઉભરાઈ જવાનો નથી. માત્ર બે લીટીનું સર્ટિફિકેટ લખી આપવાના પાંચસો રૂપિયા મળતા હોય, ત્યારે અવશ્ય ચેતી જવું. કોઈના ભલા માટે ખોટું કરવું જ હોય તો મફત કરવું. બાકી પૈસાની ઓફર જેમ મોટી એમ આપણી ના પણ એટલી જ મક્કમ હોવી જોઈએ. આટલું યાદ રાખજે, જિંદગીમાં ઘણી બધી ‘તકલીફો’થી બચી જઈશ.’

બીજે દિવસે સવારે હું તદ્દન ફેશ હતો. લક્ષ્મીપ્રસાદ સ્મિતથી હર્યાભર્યા ચહેરે મારી સમક્ષ હાજર થયા. શર્ટના પારદર્શક ખિસ્સામાં સો-સોની નોટો જોઈ શકાય એમ ગોઠવેલી હતી. પણ મેં મક્કમતાપૂર્વક હાથ જોડીને એમને ના પાડી દીધી. એમને અપાર આશ્ચર્ય થયું. પણ એ હિંમત હાર્યા નહિ. અતિશય આગ્રહપૂર્વક એમણે જીદ ચાલુ રાખી: ‘અરે ડોક્ટર સા’બ! તમે તો મને સાવ જ ડૂબાડી દીધો. લાગે છે કે તમને પૈસા ઓછા પડે છે.’

‘ના, એવું નથી. બલકે પૈસા વધારે પડે છે.’ મેં નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું.

‘નહી, નહીં સા’બ! મજાક છોડો દેખો, હું વીસ હજાર રૂપિયા તો સ્કૂલમાં ડોનેશનના આપી રહ્યો છું. તો તમને નહીં આપું? ચલો, સાત હજાર રૂપિયા સુધી આપવાની મારી તૈયારી છે. હવે ના પાડશો, તો મારે દૂસરા ડોક્ટર પાસે જવું પડશે.’

હા, આ આંકડો તદ્દન સાચો આંકડો છે અને આજથી પંદર વર્ષ પહેલાંનો આંકડો છે જેનું મૂલ્ય પણ ઘણું મોટું હતું. મને એ આજે પણ એટલા માટે યાદ રહી ગયો છે કે એ પછી આજ

સુધીમાં કોઈએ મને ખરીદવા માટે એનાથી વધુ રકમની બોલી લગાવી નથી. મને મારી પ્રમાણિકતાની કિંમત વિષે તો આજ સુધી ખબર નથી પડી, પણ આ બનાવ પછી મને મારી અપ્રમાણિકતાના ભાવની જાણ થઈ ગઈ છે. એ જેમ જેમ ભાવ વધારતો ગયો, તેમ તેમ મારી ના વધુ ને વધુ મક્કમ બનતી ગઈ. છેવટે એણે હાર સ્વીકારી લીધી. એ ઊભો થઈને ચાલ્યો ગયો. અલબત્ત આ વખતે એના ચહેરા ઉપરનું પેલું ખંધુ સ્મિત સ્વાભાવિકપણે જ ગાયબ હતું.

એ પછીના ચોથા દિવસે મને એના એક સગા પાસેથી માહિતી મળી એ ચૌકાવી મૂકે એવી હતી. લક્ષ્મીપ્રસાદે મારી પાસે ઘણાં બધાં ગપ્પાં હાંક્યાં હતાં. હકીકતમાં એ બિહારનો એક છાપેલા કાટલા જેવો બદમાશ હતો. એની પત્નીએ ત્રણ વર્ષ પહેલાં એક સરકારી હોસ્પિટલમાં દીકરાને જન્મ આપ્યો હતો, પણ જે લેડીના હાથે આ પ્રસૂતિ થઈ હતી તે અતિશય દેખાવડી હતી અને લક્ષ્મીપ્રસાદે એની મથરાવટી મુજબ આ લેડી ડોક્ટરની અણ-છાજતી છેડછાડ કરી. છેડછાડ શબ્દ અહીં સહેજ મોળો પડે એમ છે. વાસ્તવમાં એ બળાત્કારનો નિર્લજ્જ પ્રયાસ હતો. પેલી ડોક્ટર યુવતી લાજ બચાવવા માટે નાસી છૂટી, કારણકે લક્ષ્મીપ્રસાદ જેવા માથાભારે ગુંડાની ચુંગાલમાંથી તેને છોડાવવા માટે યાદવકુળનો એક પણ માણસ તૈયાર નહોતો. માંડ માંડ બચી ગયેલી એ સ્ત્રીએ પટણા પોલીસમાં એની વિરૂદ્ધમાં ફરિયાદ નોંધાવી અને હાઈકોર્ટે લક્ષ્મીપ્રસાદની ધરપકડ માટેનું વોરંટ ઈશ્યૂ કર્યું. આજે પણ તેની તલાશ જારી છે. લક્ષ્મીપ્રસાદ ત્રણ ત્રણ વર્ષથી પટણા પોલીસ માટે ફરાર જાહેર થયેલો આરોપી છે. અહીં ગુજરાતમાં દસ વર્ષથી સેટલ થયો હોવાની એની વાત સાવ હંબગ છે.

પણ આ આખીયે ખાનગી વાતનો ભાંડો કોઈ જાણભેદુએ ફોડી નાખ્યો. પરિણામે બિહાર પોલીસને એની ભાળ મળી ગઈ અને લક્ષ્મીપ્રસાદ અત્યારે જેલમાં છે. આ વાત સાંભળીને મારું હૃદય એક ધબકારો ચૂકી ગયું, પણ એક જ! કારણકે મેં એના દીકરાને ખોટું બર્થ સર્ટિફિકેટ નહોતું આપ્યું. જો આપ્યું હોત તો કદાચ હૃદય સાવ જ બંધ થઈ ગયું હોત. એના સુપુત્રનો જન્મ બિહારના સરકારી દફતરે નોંધાયેલો છે અને અત્યારે એ કોર્ટના કઠેડામાં વિવાદની એરણ પર છે. એ છોકરો એક સાથે બે અલગ અલગ સ્થળે કેવી રીતે જન્મી શકે?

આ પ્રસંગ પછી પ્રમાણિકતાનું અમૂલ્ય મૂલ્ય મને બરાબર સમજાઈ ચૂક્યું છે. ક્યારેય કોઈ વ્યક્તિ મને લાંચ આપવાની કોશિશ કરે છે, ત્યારે એક સવાલ મારા ખૂનમાંથી ઊઠે છે: ‘એને મારી પ્રત્યે એવો તે કયો પ્રેમ ઉભરાય છે કે એ મને.... ?!!’

કાંપ ઉઠતી હું મੈં યહ સોચકે તન્હાઈમૈં,
મેરે ચેહરેપે તેરા નામ ન પઢ લે કોઈ

મારી પાસે ટીના નામની યુવાન, સુંદર સ્ત્રી દરદી તરીકે આવી, ત્યારથી જ મારા મનમાં લાગ્યા કરતું હતું કે આ પહેલા પણ હું એને ક્યાંક મળી ચૂક્યો છું. પણ ક્યાં? ડુંગળીના પડ ઊભેળતા જઈએ પણ અંદરથી ગોટલો ન નીકળે એવું જ મારી યાદદાસ્તનું થતું. ટીનાની ઓળખ બંધ મુઠ્ઠીના પાયા જેવી સાબિત થઈ; પકડવા જઉં એમ સરકી જાય. એક સ્ત્રી ખોટું નામ આપીને દર્દી તરીકેની આચારસંહિતાનો ભંગ કરી રહી હતી.

એનેસ્થેટિસ્ટ ડૉ. ધ્રુવાએ ધ્યાન અચાનક ટીનાના જમણા કાનની ઉપર વાળની લટો નીચે ઢંકાયેલા લાલ રંગના બ્યુટી-સ્પોટ ઉપર અને એક સ્ત્રી હોવા છતાં પણ એ મુગ્ધ થઈ ગઈ. એણે માઝું ધ્યાન પણ સફેદ માખણના પીડામાં ગોઠવેલી રેડ ચેરી જેવા એ ડાઘ તરફ દોર્યું.

હું પણ મુગ્ધ થવો જોઈતો હતો, પણ ન થઈ શક્યો. એને બદલે સ્તબ્ધ થયો. આવો ડાઘ ‘રેર’ હતો. કોઈ પણ સ્ત્રીમાં ભાગ્યે જ જોવા મળે અને હું આ જ સૌંદર્યબિંદુ આ જ જગ્યાએ બીજીવાર જોઈ રહ્યો હતો. મને વીજળીના ઝબકારની જેમ યાદ આવી ગયું. આ ટીના ન હતી. એ જાણી-જોઈને મારી પાસે જુઠું બોલી રહી હતી. એ કોની સાથે આવી હતી, શા માટે આવી હતી એ બધું જ હવે મારા દિમાગમાં સ્પષ્ટ હતું. પણ જ્યાં સુધી એ એના ભૂતકાળને કબૂલે નહી, ઓળખાણને સ્વીકારે નહી ત્યાં સુધી હું કરી પણ શું શકું?

ડૉ. ધ્રુવા મારી મદદે આવી: “અત્યારે એ બેહોશીની અસરમાંથી બહાર આવી રહી છે. આને તમે ટ્રાન્સની અવસ્થા સાથે સરખાવી શકો એ તમને સાંભળી શકશે. તમે પૂછશો એ વાતનો જવાબ પણ આપી શકશે અને એ જવાબ સાચો જ હશે. અત્યારે એ અસત્ય નહી બોલી શકે.”

મેં એક ક્ષણ વિચાર કરી લીધો. પછી અર્ધબેહોશીમાં પડેલી ટીનાને પૂછવા માટેના પ્રશ્નો વિચારી લીધા. મારે બને ત્યાં સુધી લીડિંગ ક્વેશ્ચન જ પૂછવાના હતા, એના દિમાગ ઉપર જોર પડે એવા અટપટા સવાલો ટાળવાના હતા.

“ટીના, તારું સાચું નામ મિલી છે ને?”

“હા.”

“તું પહેલાં અહીં આવી ગઈ છે ને?”

“હા.”

“તારી સાથે રાજેશ બક્ષી હતો.”

“હા.” એ સાવ નાના બાળક જેવી સરળતાથી બોલ્યે જતી હતી. મેં પૂછપરછ અટકાવી દીધી. એની મરજી વિરુદ્ધ મારે આનાથી વિશેષ કશી પણ માહિતી કઢાવવી ન હતી, એવું તો પોલીસવાળા ગુનેગાર સાથે કરે. ટીના ગુનેગાર ન હતી. હા, એણે એક અપરાધ જરૂર કર્યો હતો, જાણી જોઈને મારી પાસે બનાવટી ઓળખ રજૂ કરી હતી. પણ હું ડોક્ટર હોવાને કારણે સમજી શકતો હતો કે એક સુંદર, જુવાન સ્ત્રી પાસે આવું કરવા માટે યોગ્ય કારણો હોય છે. મારામાં રહેલા એક વાર્તાકારને કારણે જાણવામાં રસ પડે એ સ્વાભાવિક છે.

“બસ.” મેં ડૉ. ધ્રુવાને જણાવ્યું: “યુ કેન શિફ્ટ ધી પેશન્ટ નાઉ.”

ટીના ઉર્ફે મિલીને વોર્ડમાં લઈ જવામાં આવી અને એક આખો દિવસ નર્સિંગમાં ‘એડમિટ’ કરવાની જરૂર હતી. આમ તો બધું મળીને આ ત્રીજીવારનું એબોર્શન હતું. પહેલાં બે વાર સ્વૈચ્છિક ગર્ભપાત કરાવનાર મિલી મને યાદ હતી અને આ વખતે ટીનાની ઈચ્છા બહાર ગર્ભ ખલાસ થઈ ગયો હતો. એટલે શારીરિક તકલીફમાં માનસિક આઘાત પણ ભળેલો હતો.

પૂરા ચોવીસ કલાક સુધી મેં એને ખલેલ ન પહોંચાડી. બે-ત્રણ વાર એની પથારી પાસે જઈને ‘રાઉન્ડ’ લઈ આવ્યો. એ હજી પણ ટીના હોવાનો અભિનય કરી રહી હતી. ટ્રાન્સની સ્થિતિમાં અમારી વચ્ચે થયેલી વાતચીતની કોઈ જ છાપ એની સ્મૃતિમાં સચવાયેલી ન હતી.

રજા આપવાના થોડા સમય પહેલાં મેં એને મારા કન્સલ્ટિંગ રૂમમાં બોલાવી. ઓપરેશન પછીની દવાઓ અને ખોરાક વિષે મારે સૂચનાઓ પણ આપવાની હતી. એ આવી સામેના ટેબલ પર બેઠી.

“મિલી, કેમ લાગે છે હવે? કાલ કરતાં સાઝું છે?” મેં ધડાકો કર્યો.

એ ચોંકી ઊઠી: “સર, તમે મને ઓળખી ગયા?”

“ના, હું તને ન ઓળખી શક્યો, પણ તારાં બ્યુટી સ્પોટને ઓળખી ગયો.”

“ઓહ નો...” મિલીનો હાથ એના જમણી બાજુના લમણા તરફ ગયો. એ સાથે જ એનાં ચહેરા પર વેદનાની ભાત ઊપસી આવી.

“રાજેશે છોડી દીધી તને? કે પછી તે જ એને....?” મેં એની વેદનાને વાર્તાલાપમાં પરિવર્તિત કરવાની તક ઝડપી લીધી. બાકી મને સમજાતું હતું કે, રાજેશે જ એને દગો દીધો હોવો જોઈએ. મિલી એના જેવા હેન્ડસમ યુવાનને છોડી દેવાની હિંમત કરે જ નહીં, અને એ પણ આવા સામાન્ય પતિ માટે.

એની નજર ધરતીને ખોતરતી રહી.

“મને રાજેશ મળ્યો એ મારી જિંદગીની એક સૌથી મહત્ત્વની ક્ષણ હતી. એ એટલો આકર્ષક, એટલો રંગીન મિજાજ અને એટલો વાચાળ હતો કે, કોઈ પણ સ્ત્રી એના પ્રેમમાં પડી જાય. હું પણ એના પ્રગાઢ આકર્ષણથી બચી ન શકી. પરિણામે મને જે મળવું જોઈતું હતું એ જ મળ્યું, થોડા આંસુ, બે ગર્ભપાત અને આખી જિંદગી ચાલે એટલો આઘાત!”

“અને રાજેશ? એ ક્યાં છે?”

“કેનેડા. એની પત્ની પાસે.”

“બીજી સ્ત્રી સાથે પરણી ગયો?”

“ના, એ પરણેલો જ હતો. મારાથી એ વાત એણે છુપાવી. એની પત્ની કેનેડાની છે. રાજેશને ત્યાં બોલાવે એ માટે છ મહિનાની જ વાર હતી. રાજેશ અહીંથી ગયો ત્યાં સુધી મને છેતરતો રહ્યો. ‘હું કેનેડા જઈને તને બોલાવી લઈશ. એક વરસ પછી ઈન્ડિયા આવીને તારી સાથે મેરેજ કરીને તને મારી સાથે લઈ જઈશ.’ એવા સપનાં દેખાડતો રહ્યો.”

“તેં ક્યારેય એનો સંપર્ક સાધવાની કોશિશ ન કરી?”

“કરી. પણ સરનામું જ જ્યાં ખોટું હોય ત્યાં કોઈ શું કરી શકે? એની ખરી ઓળખાણ તો કેનેડાથી આવેલી અન્ય વ્યક્તિઓ પાસેથી જાણવા મળી. પછી મેં સમાધાન સ્વીકારી લીધું.”

હું કંઈ બોલી શકવાની સ્થિતિમાં ન હતો. બેવફાઈનો ભોગ બનેલી મુગ્ધવયની છોકરીઓ સાથે આવું જ છળકપટ હું વરસોથી જોતો આવ્યો છું; માત્ર સરનામા જ બનાવટી નથી હોતા, ચહેરા પણ બનાવટી હોય છે!

મને ઊંડે ઊંડે એક સવાલ મૂંઝવી રહ્યો હતો. જરા પણ દિલ ચોર્યા વિના મેં એ સવાલ પૂછી લીધો: “મિલી, એ વાત ભૂલી જઈએ કે રાજેશ દગાબાજ નીકળ્યો. માણસની અંદરનો તાગ તો કોણ પામી શક્યું છે? પણ આપણે માત્ર બાહ્ય દેખાવની જ વાત કરીએ. રાજેશ અદ્ભુત કહી શકાય એવો પુરૂષ હતો. એને મેળવવા માટે કોઈ પણ યુવતી તડપી ઊઠે અને એને ગુમાવ્યા પછી જિંદગી જીવવા જેવી ન લાગે. તારે રાજેશ વગર જીવવું પડે છે એ તારી બદનસીબી છે. પણ એક વાત પૂછું, મિલી ? ક્યાં રાજેશ અને ક્યાં તારો અત્યારનો પતિ? બંનેના વ્યક્તિત્વો વચ્ચે અમિતાભ અને મુકરી જેવડો તફાવત છે. સમાધાન જીવનમાં જરૂરી છે.... આવડું મોટું સમાધાન?”

“હા, સર ! તમારી સરખામણી સાવ સાચી છે. હું એક વિરાટ વ્યક્તિ પાસે હતી અને હવે અત્યંત વામણા પુરૂષની સાથે છું પણ આ સરખામણી બે પુરૂષોના બાહ્ય વ્યક્તિત્વ માટે જ સાચી છે. આપણે ભૂલી જતા હોઈએ છીએ કે ક્યારેક મુકરીઓ પણ વિરાટ ખાનદાનીના માલિકો સાબિત થાય છે. મારો પતિ મળવા જેવો માણસ છે. મારો પૂરેપૂરો ભૂતકાળ જાણ્યા પછી એ મને પરણ્યો છે. મને જીવની જેમ સાચવે છે. સર, મારો પતિ કદાચ મારા કાન ઉપરના બ્યુટી-સ્પોટને નાટકના અભિનેતાની શૈલીમાં વખાણી નહીં શકે, પણ મને મારી જિંદગીને, મારા સમગ્ર અસ્તિત્વને એક સમજદાર પતિને છાજે એ રીતે ચાહી શકે છે. એક સ્ત્રીને સુખી થવા માટે આનાથી વધુ બીજું શું જોઈએ?”

મેં સંમતિમાં માથું હલાવ્યું: “આઈ એગ્રી વિથ યુ, મિલી! એક સોહામણા પ્રેમીની કુરૂપતાએ તને દુઃખી-દુઃખી કરી મૂકી. હવે ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરું છું કે એક સાધારણ દેખાવના પતિનું આંતરિક સૌંદર્ય તારી હવે પછીની જિંદગીને સુવાસિત કરે...!”

(રાજેશ અને મિલી જ્યારે પ્રેમના નાટકના પ્રથમ અંકમાં હતા, ત્યારે બે-ત્રણવાર મને મળવા માટે આવ્યા હતા. રાજેશ એના વ્યક્તિત્વથી મને પણ આંજી ગયેલો. એ મુલાકાતોમાં મારું ધ્યાન મુખ્યત્વે રાજેશ તરફ જ કેન્દ્રિત થતું રહેતું. મિલીનો ચહેરો માત્ર મારી આંખ સુધી જ પહોંચેલો, દિમાગ સુધી નહીં. પણ એના ક્યુરેટિંગ વખતે એનું રક્તરંગી લાખું મેં એ વખતે પણ જોયેલું. શરીર ઉપરના ઓળખચિન્હો માત્ર ગુનેગારોની ઓળખ છતી કરવા માટે જ કામમાં નથી

આવતા, ક્યારેક મિલીમાંથી ટીના બની જતી આવી પીડિત યુવતીની વ્યથાને ઉજાગર કરવામાં
પણ એ ઉપયોગી સાબિત થતા હોય છે.)

જિંદગી આખી કસોટીનો ખરેખર ખેલ છે,

કોણ હીરો કોણ પથ્થર જાણવું મુશ્કેલ છે

મુંબઈના વિખ્યાત ઓર્થોપેડિક ડોક્ટરે જે કહ્યું તે સાંભળીને અમદાવાદનાં અંકિતાબહેન ડહાઈ ગયાં. એમનાં હાથમાં એમનો લાડકવાયો દીકરો હતો જે પોતાની મમ્મીની માનસિક હાલતથી બેખબર હતો.

ડોક્ટરે શબ્દોની ધણધણાટી બોલાવી દીધી હતી, ‘તમારા દીકરાને સેરેબ્રલ પાલ્સી નામનો રોગ છે એ તમે જાણો છો. એની સારવાર તો મેં આપી દીધી. પણ હવે એના બેય પગની અક્કડતા સુધારવા માટે તમારે ખાસ પ્રકારના શૂઝ બનાવડાવવા પડશે.

ના, અમદાવાદમાં નહીં, અહીં મુંબઈમાં જ બનાવડાવવા પડશે. મને બીજા કોઈની ઉપર વિશ્વાસ નથી. દીકરાની કસરત ચાલુ રાખજો. છ મહિના પછી પાછા ‘ચેક અપ’ માટે આવી જજો. તમે હવે જઈ શકો છો. પૈસા બહાર કાઉન્ટર ઉપર ચૂકવી શકો છો. બાય! નેક્સ્ટ પેશન્ટ!’

ગુજરાતના કોઈ પણ દર્દીને લઈને ક્યારેય મુંબઈ ગયા છો તમે? જો ગયા હશો તો અવશ્ય ડહાઈ ગયા હશો. ત્યાંના ડોક્ટરોની તોતિંગ ફી અને નખશિખ પ્રોફેશનાલિઝમ જોઈને તમને અચૂક લાગશે કે આપણા ડોક્ટરો તો સાવ મફતમાં સારવાર આપે છે.

દોષ ત્યાંના ડોક્ટરોનો નથી, પણ મુંબઈના જીવનધોરણનો છે. મોંઘવારી, ક્લિનિકની જગ્યાના આસમાનને સ્પર્શતા ઊંચા ભાવ, દેશભરમાંથી આવતા દર્દીઓનો ધસારો, આમાં ડોક્ટરો ધંધાદારી ન બને તો શું કરે?

આ ડોક્ટર પણ એવા જ મજબૂર મહાત્મા હતા. પૂરા દેશમાં અમનું નામ છે. પ્રથમવારની કન્સલ્ટેંગ ફી ત્રણ હજાર રૂપિયા. દર્દી માટે ફાળવી શકાતો સમય પાંચેક મિનિટ કરતાં વધારે નહીં. અંકિતાબહેન દીકરાને ઊંચકીને બહાર નીકળ્યાં. પર્સ કાઉન્ટર પર ઊંધું વાળીને રસ્તા પર આવી ગયાં. ટેક્સી કરીને શૂઝ બનાવનારની ઓફિસે જઈ પહોંચ્યાં. દીકરાના પગનું માપ આપ્યું.

શૂ-મેકરે કીધું ‘બે દિવસ પછી આવજો. બૂટ તૈયાર હશે.’ ‘ભલે અંકિતાબહેન ઊભાં થયાં, અત્યારે કંઈ આપવાનું છે? એમનાં મનમાં એમ કે સો-દોઢસો રૂપિયા એડવાન્સ પેટે કદાચ આપવાના થશે. ‘પાંચ હજાર રૂપિયા.’ માણસે સપાટ ચહેરે કહી દીધું ‘પૂરું પેમેન્ટ આજે જ આપવું પડશે. પછી જ અમે કામ શરૂ કરીશું.’

અંકિતાબહેન પાસે એ.ટી.એમ કાર્ડ હતું એ અત્યારે મદદે આવ્યું. રકમ ચૂકવીને ફરી પાછાં રસ્તા ઉપર. ફરી પાછી ટેક્સી. ફરી પાછું યજમાનનું ઘર એટલું વળી સારું હતું કે શાળાના વખતની જૂની બહેનપણી મુંબઈમાં પરણીને સેટલ થયેલી હતી, નહીતર હોટેલમાં રહેવાનો ખર્ચ ઊંટની પીઠ પરના છેલ્લા તણખલા જેવો સાબિત થયો હોત.

પણ આ બધું કરવું જ પડે તેમ હતું. ત્રણ વર્ષના વહાલા દીકરા રમ્ય માટે આ દોડધામ, આ હાડમારી, આ ખર્ચાઓ, માનસિક-આર્થિક-શારીરિક એમ ત્રિવિધ પ્રકારની હાલાકીઓ ઊઠાવવી જ પડે તેમ હતી. રમ્ય સાચ્યે જ રમ્ય હતો. પરાણે વહાલો લાગે તેવો. ટ્રેનમાં બેઠેલા અજાણ્યા પ્રવાસીઓ પણ એને રમાડવા માટે ઊંચકી લેતા. પણ હાથમાં લીધા પછી તરત જ પૂછી બેસતા ‘બેન આના પગમાં કંઈક ખોડ છે?’

સાંભળીને અંકિતાની છાતી ચીરાઈ જતી. એ બંને એટલા ઓછા વાક્યોમાં માહિતી સમાવી દેતી— ‘હા, એને જન્મથી જ સેરેબ્રલ પાલ્સીની બીમારી છે. મગજમાં કે એની વિચારશક્તિમાં કશું નુકસાન નથી, પણ પગના સ્નાયુઓમાં અક્કડતા આવી જાય છે. સારવાર ચાલુ છે. ડોક્ટરો કહે છે કે આગળ જતાં બહુ વાંધો નહીં આવે.’

જગતના શ્રેષ્ઠ ઓર્થોપેડિક ડોક્ટરોમાંના એક ડોક્ટર મુંબઈમાં હતા. એનું નામ સાંભળીને અંકિતા એમની પાસે દોડી ગઈ હતી. ડોક્ટરે ત્રણ વર્ષના રમ્યને બેહોશીનું ઈન્જેક્શન આપીને એના બંને પગના સાંધાઓમાં એક ખાસ પ્રકારનું ઈન્જેક્શન આપ્યું હતું. એ દવાને કારણે અમુક મહિનાઓ સુધી પગના સ્નાયુઓ શિથિલ બની જવાના હતા. બાકીનું કામ ફિઝિયોથેરાપી અને ખાસ બનાવટના બૂટ દ્વારા પૂરું કરવાનું હતું.

શ્રેષ્ઠ સારવાર માટે મહત્તમ ધન ખર્ચાને અંકિતા પાછી અમદાવાદ આવી ગઈ. ફિઝિયોથેરાપી માટે રોજદોઢથી બે કલાકનો ભોગ આપવો પડતો હતો. પતિની આવક મર્યાદિત હતી, સારવાર માટેની જાવક અમર્યાદિત હતી. અમદાવાદ આવ્યાને માંડ એકાદ મહિનો થયો હશે, ત્યાં બીજી મુશ્કેલી ઉત્પન્ન થઈ.

રમ્ય આખો દિવસ બૂટ પહેરી રાખતો હતો, એના લીધે બૂટના તળિયા ઘસાઈ ગયા. હવે શું કરવું? રમ્યના પાપ્પાએ મુંબઈમાં ફોન લગાડ્યો. બૂટ બનાવનારે કહી દીધું ‘નવા સોલ નખાવવા પડશે, નહીંતર બૂટને નુકસાન થશે તો નવેસરથી પાંચ હજારનો ખર્ચ...’

‘ના ભઈસા’બ અમે નવા તળિયાં નખાવડાવી લઈશું.’ ‘જુઓ, ત્યાં અમદાવાદમાં કોઈ કરી આપે એવું છે કે કેમ? નહીંતર કુરિયર દ્વારા અમારી પાસે મોકલી આપજો. અઠવાડિયામાં તમને બૂટ પાછા મળી જશે. મુંબઈગરાની વાત સાંભળીને અમદાવાદના મધ્યમવર્ગીય પતિ-પત્ની ગભરાઈ ઊઠ્યા.

પૈસા! પૈસા! પૈસા! ન ધારી હોય એવી દિશાએથી નવા-નવા ખર્ચાઓ ઊભા થઈ રહ્યા હતા. માનવતા નામનો શબ્દ જાણે જગતમાંથી નષ્ટ થઈ ચૂક્યો હતો! કોઈની લાચારીમાંથી લોકોને રૂપિયાની ફસલ લણી લેવી હતી. શું કરવું? ક્યાં જવું?

કોઈએ માહિતી આપી, ‘અમદાવાદમાં એક મોચી છે. બહુ નાનો માણસ છે પણ કારીગર તરીકે મોટો છે. જાહેર રસ્તાની ફૂટપાથ ઉપર બેસીને જૂતાં સાંધવાનું અને પોલિશ કરી આપવાનું કામ કરે છે. કોઈ એક્સપર્ટની દુકાને જવાને બદલે આ ગરીબ કારીગર પાસે જઈ આવો. કદાચ કમ ખર્ચમાં તમારું કામ થઈ જાય!’

અંકિતાના દિમાગમાં વાત જચી ગઈ. બૂટ લઈને એ પહોંચી ગઈ. પાંત્રીસેક વર્ષનો એક લઘરવધર આદમી ફૂટપાથ ઉપર પાંચ-સાત ડબ્બીઓ, બે-ચાર બ્રશ અને જૂતાં રિપેર કરવાનો સરંજામ લઈને બેઠો હતો. કારીગર હોશિયાર હોવો જોઈએ, કારણ કે એની આગળ ઘરાકોની લાઈન લાગી હતી.

કોઈ શો-રૂમમાં જેટલા નવા જૂતાં ન હોય, એટલી સંખ્યામાં જૂના બૂટ-ચંપલો આ ફૂટપાથિયાના દરબારમાં જોઈ શકાતા હતા.

સ્ત્રીને આવેલી જોઈને મોચીએ પૂછ્યું, ‘આવો, બહેન, આ તરફ આવી જાવ! તમારે લાઈનમાં ઊભા રહેવાની જરૂર નથી. બોલો, શું લઈને આવ્યાં છો?’ બોલતી વખતે પણ એના હાથ તો ચાલુ જ હતા. અંકિતાએ થેલીમાંથી બૂટ કાઢ્યા. તરત જ મોચી થંભી ગયો, ‘દીકરો કે દીકરી?’

‘દીકરો છે?’

‘તળિયાં ઘસાઈ ગયા છે ને? અરેરે! આ બીમારી જ એવી છે, પણ તમે ચિંતા ન કરશો, બે’ન. બૂટ મૂકતાં જાવ. આવતી કાલે લઈ જજો.’

‘પણ જોજો હું, કામ બગડે નહીં...’

મોચી હસ્યો, ‘બે’ન, મારું નામ દિનેશ છે અને આખું અમદાવાદ જાણે છે કે દિનેશ આવા કામમાં મુંબઈના કારીગર કરતાંયે વધુ હોશિયાર છે. આ ઘસાઈ ગયેલા તળિયાં કાઢીને ચામડાના નવા સોલ લગાડવાનું કામ બહુ મહેનત માગી લે તેવું છે બેન.

એટલા માટે તો મેં એક દિવસનો સમય માગ્યો છે અને બીજી એક વાત તમે જાણી લો, તમારા દીકરા જેવી બીમારીવાળા તમામ બચ્ચાંઓના બૂટ આ દિનેશ જ સમારી આપે છે તમે ફિકર ન કરશો!’

ધમધમતો ધંધો, માથે પડતી ઘરાકી, ચાર-પાંચ સહાયકો અને સમયની ખેંચ હોવા છતાં મોચીએ શક્ય એટલી ઝડપથી રમ્યના બૂટ નવા જેવા કરી આપ્યા. બીજા દિવસે જ્યારે અંકિતા વાયદા પ્રમાણેના સમયે જઈ પહોંચી, ત્યારે એનાં મનમાં આવી ગણતરી ચાલી રહી હતી, ‘આ કામ માટે મોચી સોથી દોઢસો રૂપિયા તો જરૂર લેશે જ.’

પણ એને આંચકો ત્યારે લાગ્યો જ્યારે દિનેશે જીર્ણોદ્ધાર પામેલા બૂટ એનાં હાથમાં મૂકીને કહ્યું ‘ના, બે’ન! આ કામનો હું એક પણ પૈસો નથી લેતો. આખા અમદાવાદમાં મારી મોનોપોલી છે એ હું જાણું છું, પણ.... ના... ભગવાને મને પૂરતી કમાણી આપેલી છે. તમારો જો ખૂબ જ આગ્રહ હોય તો ફી પેટે એક માગણી મૂકું છું— આવતા મહિને ફરી પાછા આવો ત્યારે તમારા મુન્નાને પણ લેતાં આવજો.’

‘કેમ?’

‘બીજું કંઈ કામ નથી, બે’ન! પણ મને ખબર તો પડે કે હું કયા ભગવાન માટે આ ભક્તિ કરી રહ્યો છું!’ બોલતાં બોલતાં દિનેશનું ગળું ભીનું થઈ ગયું અને સાંભળીને અંકિતાની આંખો!

મોચીની ભક્તિ મહિના-દર-મહિના ચાલતી રહી. પણ એક દિવસ અંકિતા માટે વીજળી બનીને ત્રાટક્યો. એ જ્યારે બૂટના સમારકામ માટે દિનેશના પાથરણાં પાસે પહોંચી ત્યારે

દિનેશ ગાયબ હતો. એની જગ્યાએ એક વીસેક વર્ષનો યુવાન બેઠો હતો.

અંકિતાના ચહેરા પર ફૂટેલો સવાલ વાંચીને યુવાને બાજુના ઝાડ તરફ આંગળી ચીંધી. વૃક્ષના થડ ઉપર સ્વ. દિનેશની ફેમમાં મઢેલી છબિ લટકતી હતી. એની ઉપર તાજા ફૂલોની માળા ચડાવેલી હતી.

યુવાને માહિતી આપી, ‘એ મારા કાકા હતા. વીસ દિવસ પહેલાં એક અકસ્માતમાં ગુજરી ગયા. સાઈકલ પર જતા હતા, પાછળથી બસ ધસી આવી, કાકા ચગદાઈ ગયા... પણ તમે નિરાશ ન થશો, બે’ન! લાવો, તમારાં દીકરાના બૂટ! હું રિપેર કરી આપું છું. દિનેશકાકા ખાસ મહેનત લઈને આ કારીગરી મને શીખવતા ગયા છે.’

અંકિતા કશું બોલી ન શકી, થેલીમાંથી બૂટ કાઢીને એણે યુવાનના હાથમાં મૂકી દીધાં. બીજા દિવસે જ્યારે એ પાછી આવી ત્યારે બૂટ ‘નવાં’ બની ગયા હતા.

અંકિતાએ પર્સ ખોલ્યું, ‘કેટલા રૂપિયા આપું?’

‘એક પણ નહીં.’ યુવાને જવાબ આપ્યો, પછી ઉમેર્યું ‘દિનેશકાકા આ વાત પણ મને વારસામાં શીખવતા ગયા છે. બહેન, જીવનભર આ ચામડાં ચૂંથતા રહીએ છીએ. ક્યારેક તો આવા ભજન-કીર્તન કરવા દો!

ફરી એકવાર બોલનારનું ગળું અને સાંભળનારની આંખો ભીની બની ગઈ. અંકિતાને આજે પહેલી વાર સમજાયું કે જગતમાં બધે ઠેકાણે પૈસાનું ચલણ નથી હોતું. ફૂટપાથ પર બેઠલો મોચી મેટ્રોસિટીના ડોક્ટર કરતાં પણ વધુ મોટો હોઈ શકે છે. ફૂટપાથ પરની આ ફાઈવ-સ્ટાર હસ્તીને સલામ!

(સત્ય ઘટના)

(શીર્ષક પંક્તિ: મનોજ ખંડેરિયા)

મેરી પ્યારી બહેનિયાં બનેગી દુલ્હનિયાં.....!!

ખબર નથી કેમ, પણ હું ક્યારેય કોઈના પૈસાથી અંજાયો નથી. જવાહરલાલ નહેરુએ કહ્યું હતું કે દુનિયાના ઈતિહાસમાં કોઈપણ વ્યક્તિ માત્ર પૈસાદાર હોવાના કારણે પોતાનું નામ નોંધાવી શકી નથી. આ વાક્ય પૂરતાં જવાહરલાલ નહેરુ મારા આદર્શ પુરૂષ રહ્યા છે. મને માત્ર વ્યક્તિની બૈધિકતા જ આકર્ષે છે. પૈસો મને નથી ગમતો એવું નથી. પૈસો એ માત્ર ચલણી સિક્કો નથી, હર એક વ્યક્તિની આંખમાં અંજાયેલું સ્વપ્ન છે. તેત્રીસ કરોડ દેવતાઓમાં મારા માટે ઈર્ષાજનક દેવ માત્ર કુબેર જ છે. અને છતાં હું કહું છું કે મને ‘માત્ર’ પૈસો આકર્ષી શકતો નથી. કોઈની સોનાની લંકા જોઈને એના ગઢમાંથી એકાદ કાંકરો ખેરવી કે સેરવી લેવીની ઈચ્છા મારા મનના સાતમા પાતાળમાંય ક્યારેય ફટી નથી.

પણ આજે આવી બધી ફિલસૂફી ડહોળવાનું કંઈ કારણ? હા છે! હોય જ! ભલે પહેલી નજરે દેખાય નહીં, પણ મગજનું ‘વાયરીંગ’ અજબ રીતે થયેલું હોય છે. કુદરતથી મોટો કોઈ ‘વાયરમેન’ નથી. કંઈ ચાંપ ક્યારે દબાય અને ક્યાં ઝબકારો થાય એ કહી શકાતું નથી. વાદળો બંધાય છે ત્યાં વરસતા નથી. આ પૈસાની વાતને આજની વાત સાથે દેખીતો કોઈ સંબંધ નથી.

આજે તો હું મારા જૂના ગાઢ મિત્ર ડો. સંદીપ શાહને ઘરે બેઠો છું. આમ તો નિરાંતે મળવા જ આવ્યા હતો. પણ અહીં આવ્યા પછી સમજાયું કે હું મારું નર્સિંગ હોમ બંધ કરીને નીકળું એટલે મારે નિરાંત હોય, પણ એમાં જેને ઘેર જાઉં ત્યાં ‘ચક્કાજામ’ થઈ જાય છે? ડો. સંદીપના કન્સલ્ટિંગ રૂમમાં આશરે બસો એક દર્દી બેઠાં હતાં. મેં ગણ્યાં નથી. ગણવા જઈએ તો થાકીને ટે થઈ જવાય. માપી લીધા. એ સંખ્યાને ફીના આંકડાથી ગુણી નાંખી. સંદીપ ફિઝિશિયન હતો એટલે એક્સ-રે, કાર્ડિયોગ્રામ વગેરે પણ ગુણાકારની રકમમાં આવે જ! રોજ રાત પડ્યે, દાખલાનો જવાબ પંદરથી વીસ હજાર જેટલો આવે!

આમાં માણસને શ્વાસ લેવાનોય સમય ક્યાંથી મળે? મેં જોયું કે સંદીપ માણસ મટીને મશીન બની ગયો હતો એનો સમય સેકંડમાં નહીં, પૈસામાં મપાતો હતો. મારી સામે જોઈને આછું પણ ઉખ્ખાભર્યું સ્મિત ફેક્યું. એના જો ગણો તો દોઢસો રૂપિયા પડે! ઊભો થઈને ભેટ્યો એના ચારસો થાય અને એના કમ્પાઉન્ડર જોડે મને ઉપર એના ઘરે જવાની સૂચના આપી એના અઢીસો! ત્રણ મિનિટમાં આઠસોની ઊઠી ગઈ ગણાય! એને વધુ મોંઘવારી ન નડે એટલા ખાતર હું સીધો એના ઘરે જ પહોંચી ગયો. ત્રણ મિનિટમાં મેં માપી લીધું કે સંદીપ શાહ હવે કુબેર બની ગયો હતો. ઉપર જઈને એની પત્નીને મળ્યો. કુબેરની પત્ની સુંદર હતી કે નહીં ખબર નથી, પણ આની હતી. મને જોઈને અડધી થઈ ગઈ. હું પા ભાગનો થઈ ગયો. ભલે સંદીપિયો એનું કામ પતાવે, હું ભાભીની કંપનીથી ચલાવી લઈશ, બીજું શું?

ભાભીએ સંદીપ પાસેથી અમારી દોસ્તીની ‘ફર્સ્ટ હેન્ડ ઇન્ફર્મેશન’ મેળવી લીધી હશે, એટલે મને પૂછીને ભાવતા ભોજનની તૈયારી આરંભી દીધી. સાથે સાથે વાતો પણ ચાલુ રાખી. મને પૂછે, “છેલ્લે તમે સંદીપને મળ્યા એને કેટલાં વરસ થયાં હશે?” મેં યાદ કર્યું, “સત્તરવર્ષ” આ માત્ર એને આપાયેલો જવાબ ન હતો. મારા મનના સીતેર એમ. એમ. ના પરજા પર ફિલ્મ પાડવા માટે પ્રોજેક્ટની દાબવામાં આવેલી સ્વીચ હતી. આફી ફિલ્મ સ્પષ્ટ દેખાઈ રહી હતી. રાતનું દૃશ્ય હતું, છતાંય બહુ સાફ દેખાતું હતું. ફિલ્મની પ્રિન્ટ બહુ સારી હતી!

જલાઈ માસની એક વરસાદી રાત્રે લગભગ સાડા દસનો સમય હતો. મ્યુનિસિપલ લાઈટના થાંભલા નીચે હું અને સંદીપ ઊભા હતાં. હોસ્પિટલની ફરજ પરથી હમણાં જ છૂટ્યા હતા. છૂટા પડતી વખતે આ થાંભલા નીચે થોડીવાર વાતો કરવાનો એમારો નિયમ હતો. બંને ડોક્ટર બનીને તાજા જ બહાર પડ્યા હતા. નવો બહાર પડેલો ડોક્ટર ‘ઈદિરા વિકાસપત્ર’ જેવો હોય છે. પાંચ વરસે બમણાં નાણાં મળે પણ અત્યારે વટાવવા જાવ તો સરકાર એક ફિદિયું ય ન આપે! ખાનગીમાં ફટકારી મારો તો અલગ વાત છે.

અમે બંને આંખોમાં સપનાંનો સૂરમો આંજીને બેઠેલા હતા. અમારી પાસે તબીબી ડિગ્રી હતી. કુશળતા હજુ આવવાની હતી, અરમાનો હતાં, તરવરાટ હતો પણ ધ્યેય ઘણું દુર હતું. ઘોડાની ‘રેસ’ શરૂ થવાની હોય અને જુવાન વછેરા થનગનતા હોય એની અમારી હાલત હતી પણ સંદીપ આજે અચાનક ગમગીન હતો. ગમગીની બહુ ચેપી રોગ છે. હું પણ એમાં સપડાઈ જાઉં એ પહેલાં જ મેં એને પૂછ્યું, “શું છે સંદીપ? કેમ તારો ચહેરો ઊતરેલો છે?”

“કંઈ નથી.”

“તારો જવાબ જ કહી આપે છે કે કંઈક છે. મારે એ જાણવું છે. મારાથી પણ

છપાવીશ?”

“જાણીને શું કરીશ તું?”

“ઘણું બધું-એકવાર અજમાવીને જો ફના થઈ જવા તૈયાર છું તારા માટે દોસ્ત!આસમાનના તારા તોડી લાવીશ.તું તારી તકલીફ તો જણાવ.તારી મુશ્કેલીનો પહાડ તને એકલાને ચગદી નાંખશે.મને જણાવ કે એ પહાડ ક્યાં છે,કેવો છે,હું એને હટાવી નહીં શકું તો કંઈ નહીં,પણ તારી જોડાજોડ એની નીચે ઊભો રહીશ.આપણે બંને સાથે જ ચગદાઈ મરશું....”મેં ‘જંજીર’ એ નખતે તાજું જ જોયેલું. “યારી હૈ ઈમાન મેરા....”ગાતો પ્રાણ હજુ મનમાં તાજો હતો.

સંદીપે થોડો વિચાર કર્યો અને પછી મુસીબતોનો પહાડ બતાવ્યો, “થોડા રૂપિયાની જરૂર હતી.જો તારાથી બની શકે એમ હોય તો....”

“મોઢામાંથી અવાજ કાઢ.ખિસ્સું ઠાલવી દઉં તારી આગળ.....”મેં ખિસ્સામાં હાથ નાંખ્યો થોડું પરચૂરણ ખડકડું,કદાચ એ ખખડાટથી એનામાં હિંમત આવે!સાથે સાથે મારું મગજ ઝડપથી ગણતરીમાં લાગી ગયું.મારું સ્ટાઈપેન્ડ મારી અંગત બચત,ખિસ્સાં ખર્ચો બધું મળીને બે-ત્રણ હજાર તો થાય જ!સંદીપને બહુ તો પાચંસો હજારની જરૂર હશે એ ફિક્કું હસ્યો, “થોડી મોટી રકમ છે.મારી એકની એક બહેન છે.ત્રેવીસની થઈ છે.આખી નાતમાં દહેજ વગર એનો હાથ કોઈ પકડે એમ નથી.નામનો મુરતિયો મેળવવો હોય તોય વીસેક હજાર તો જોઈએ જ.જો તારાથી શક્ય હોય તો....”

હું મારી જિંદગીમાં આટલો ઠંડો ક્યારેય પડ્યો નથી.ખિસ્સાંમાં નાંખેલો હાથ ક્યારે ધીમેથી બહાર આવી ગયો એની પણ ખબર ન પડી.હું અને સંદીપ સામટા વેચાવા માટે ઊભા રહીએ તો પણ આટલી મોટી રકમ ભેગી થાય એમ નહોતી.ઘરમાં પિતાજી પાસે તો મગાય જ કેમ?એકવીસ વર્ષના પુત્રના મિત્ર માટે ક્યો બાપ વીસ હજાર ધીરવા તૈયાર થાય?અને એ પણ દહેજ જેવા દૂષણ માટે?અને એ મિત્ર પણ હજુ કશું જ કમાતો ન હોય ત્યારે?હું ચૂપ થઈ ગયો.થોડીવારે માંડ બોલ્યો.પણ ત્યારે એક મિત્ર નહોતો બોલતો એની લાચારી શિક્ષક બનીને બોલતી હતી, “જો ભાઈ!આપણાથી દહેજ ન અપાય.બહેન દુઃખી થાય.પૈસાનો લાલચી બનેવી બહેનને શું સુખ આપવાનો?થોડી રાહ જો.કોઈ સુધારવાદી મુરતિયો મળી જશે અને એકવાર તું કમાતો થઈ જાય,પછી લાખનું દહેજ પણ આપવું પડે તો ક્યાં નથી આપાતું?”

“પણ મારે હજુ પોસ્ટ ગ્રેજ્યુએશન કરવું છે,ભણવાનાય ફાંફા છે,સ્ટાઈપેન્ડ પર જ ટકવાનું છે.હું ભણી લઉં પછી દવાખાનું કેવી રીતે શરૂ કરીશ?કમાતો ક્યારે થઈશ?પૈસો ક્યારે બચાવી લઈશ?દહેજ જેટલું બચાવી લઉં ત્યાં સુધીમાં નાતમાં કોઈ છોકરો કુંવારો નહીં બચ્યો હોય.બહેન ત્રીસની થઈ જશે.જો તું ક્યાંયથી પણ મને વીસ હજાર અપાવી શકે તો હું તને દૂધે ઘોઈને પાછા આપી દઈશ.”

હું લાચાર હતો.હું જાણતો હતો કે સંદીપ સો ટકા દૂધે ઘોઈને પૈસા પાછા વાળે એમ હતો,પણ ખાટલે મોટી ખોડ એ હતી કે મારી પાસે રૂપિયા ન હતા અને એની પાસે દૂધ રૂપું પાડનારી ભેંસ નહોતી.અમે બંને પોસ્ટ-ડેટેડ ચેક જેવા હતાં.અત્યારે એ ચેકને વટાવી શકાય એમ નહોતું.ખાતામાં પૈસા જમા થાય પછી ચેકને અન્કેશ કરાવી શકાય!હું ચૂપ રહ્યો.મારો જવાબ પણ એ મૌનમાં આવી જતો હતો અને મજબૂરી પણ એ મૌનમાં પડવાતી હતી.

એ રાત્રે અગિયાર વાગે અમે છૂટા પડ્યા. મેં માત્ર એકવાર પાછળ ફરીને જોયું. એ એકાએક એકવીસને બદલે એકસઠનો બની ગયો હોય એવો લાગતો હતો. એની પીઠ ઝૂકી ગઈ હતી. ચાલ ધીમી પડી ગઈ હતી. બસ, એ પછી એને ક્યારેય મળ્યો નથી. એ નહીં પણ, એના સમાચાર ક્યારેક ક્યારેક મળતા રહ્યા છે.

એ ફિઝિશિયન થયો, નોકરી કરી, લોન લીધી એકાદ વર્ષથી ખાનગી નર્સિંગ હોમ શરૂ કર્યું. છે. આવા બધા એની જિંદગીના માઈલસ્ટોન્સ હું જાણતો રહેતો. આજે નજરે જોયું કે એનો પોસ્ટડેટેડ ચેક હવે બેંકમાં વટાવાઈ રહ્યો છે. કિસ્મતના કેસિનોના સ્લોટિંગ મશીનની ચાંપ ફટાફટ દબાઈ રહી છે, નીચેના રાખેલા ખાનામાં નાણાંનો ધોધ ઠલવાઈ રહ્યો છે.

હું ખુશ હતો.મેં સ્વીચ ઓફ કરી.મારા મનના પડદા પર ચાલી રહેલી ફિલ્મમાં મધ્યાંતર પડ્યો.ઈન્ટરવલમાં બધાંના મનમાં થાય કે આ પાત્રનું શું થયું હશે કે શું થશે?મને પણ એક પાત્ર વિષે ઈતેજારી હતી,અચાનક મેં સંદીપની પત્નીને પૂછ્યું, “ભાભી,સંદીપને એક બહેન છે,હું મળ્યો છું એને.એકવાર મારા માટે ચા બનાવીને લાવી હતી.બહુ નમણી હતી.ક્યાં છે એ આજકાલ?પરણાવી કે નહીં એને?જો હા તો ક્યાં?કોની સાથે?ક્યારે?”

એના ચાંદ જેવા ચહેરા પર ઘનશાયમ વાદળું છવાઈ ગયું, “તમારા મિત્ર ઉપર આવે

ત્યારે એ વાત ને કાઢશો,ભાઈ,એ એમની દુઃખતી નસ છે.” “કેમ?”હું ચોંકી ઊઠ્યો.

“થોડા અંગત પ્રશ્નો હતા,મજબૂરી હતી,બહેનની ઉંમર વધતી જતી હતી.લગ્ન માટે પૈસાનો મેળ પડતો ન હતો.સંદીપે નક્કી કર્યું કે આગળ ભણવું નથી.નોકરી સ્વીકારી લેવી છે.બહેન આ માટે તૈયાર નહોતી.છોકરીઓ તો હજારો વર્ષથી દૂધપાતી થતી આવી છે,પણ એક બહેનને કારણે ભાઈની કારકિર્દી દૂધ પીતી થઈ જાય એ એને હરગીજ સ્વીકાર્ય નહોતું.એક દિવસ વહેલી સવારે એણે આત્મહત્યા કરી લીધી.અગ્નિની જવાળાઓમાં અરમાનો ભરેલી એક ઢીંગલી રાખ બની ગઈ.અગ્નિએ બધું જ બાળી નાંખ્યું.સંદીપનો સળગતો સવાલ પણ સળગીને રાખ થઈ ગયો.ઘણું રડ્યો પણ ગરમાગરમ રાખમાંથી એના રડવાના કારણે ફરીવાર ભીનાશ ન જ પ્રગટી શકી.આજે રોજના એ પંદર-વીસ હજાર રૂપિયા કમાય છે.રાત્રે એ પૈસા મારા હાથમાં સોંપે છે.હું એ રકમ તિજોરીમાં મૂકું છું,અને મારો સંદીપ એક લાંબા નિઃસાસા સાથે પથારીમાં પડે છે.આંખમાં આંસુ આવી જાય છે.રોજ મને પૂછે છે-“લક્ષ્મી મારા માટે શક્યતાનો નહીં સમયનો સવાલ હતી.પૈસો તો આજે શક્ય બન્યો છે,પણ સહેજ મોડો!રોજ મારી બહેનને નવેસરથી બચાવી શકું તેટલું કમાઉં છું,પણ બહેન ક્યાં છે?”જમવામાંથી મારો રસ ઊડી ગયો.ફરીથી હું છું કે ક્યારેય હું કોઈના પૈસાથી અંજાયો નથી.કોઈની સોનાની લંકા જોઈ એના ગઢમાંથી એકાદ કાંકરો ય ખેરવી કે સેરવી લેવાની ઈચ્છા મારા મનમાં સાતમા પાતાળમાં ય ક્યારેય ફૂટી નથી.જવાહરલાલ નહેરૂ આ બાબત પૂરતા મારા આદર્શ પુરૂષ રહ્યા છે.પણ આજે મને સમજાય છે એ કે જવાહરલાલની કોઈ લાડલી બહેને વીસ હજાર રૂપિયાના અભાવે અગ્નિસ્નાન નહોતું કરવું પડ્યું.આજે આટલાં વર્ષ પછી મને ચચરાટ થાય છે કે એ વખતે કોઈની સોનાની લંકા મારી જાણમાં આવી ગઈ હોત અને જો એમાંથી એકાદ નાની કાંકરી ખેરવી લેવા મળી હોત તો કમ સે કમ એમાંથી એકાદ આછુંપાતળું મંગલસૂત્ર તો જરૂર બની ગયું હોત!

આજે સતર વરસે મારા સંતોષી જીવ માટે મારા મનમાં અસંતોષ જન્મે છે.

સાત ભવથી હાલ મારો એ જ છે,
પીઠ બદલાતી, પ્રહારો એ જ છે

વરસાદી મોસમ. ઘેરાયેલું આસમાન. ઝરમર ઝરમર વરસાદ. આખા દિવસના થાક પછી મીઠા ધારણમાં પોઢી ગયેલા ડો. પ્રવીણભાઈ. અચાનક એમને લાગ્યું કે કોઈ ઝાંપો ઉઘાડીને મકાનના કમ્પાઉન્ડમાં દાખલ થઈ રહ્યું છે. ડોક્ટરના મકાનના મુખ્ય ઝાંપા ઉપર ક્યારેય તાળું મારવામાં આવતું ન હતું. આછા એવા ‘ખટાક’ અવાજ પછી બીજી મિનિટે ઘરની ડોરબેલ રણકી ઊઠી.

ડો. પ્રવીણભાઈ હજુ પૂરેપૂરા જાગ્રતાવસ્થામાં ન હતા. ઘેરાયેલી આંખે એમણે બેડરૂમની બત્તી ઓન કરી. સવારના પાંચ વાગ્યા હતા એવું ઘડિયાળે કહ્યું. ‘અત્યારે કોણ હશે?’ આવું બબડીને તેઓ ઊભા થયા. એમના ઘરે મહેમાનો અવશ્ય આવતા હતા, પણ આવા અસૂરા સમયે નહીં. ડોક્ટરસાહેબ નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થઈ ગયા હતા, ત્રીસેક કિલોમીટર દૂરના એક ગામમાં આવેલી નાની હોસ્પિટલમાં સેવાઓ આપતા હતા. ઘરે પ્રાઈવેટ પ્રેક્ટિસ કરતા ન હતા. એટલે આગંતુક કોણ હોઈ શકે તે માત્ર અનુમાનનો વિષય હતો.

આવી મેઘલી, અંધારી રાતે એમ કંઈ સીધું બારણું ઉઘાડી નખાય નહીં. ડોક્ટરે બારણાની બાજુમાં આવેલી એક બારી અડધીપડધી ઉઘાડીને પૂછ્યું, ‘કોણ?’ વરસાદની તડાપીટની વચ્ચેથી કોઈનો જવાબ આવ્યો, ‘એ તો હું છું, સાહેબ. હું બાબુ, બાજુની સોસાયટીમાં રહું છું તે... બાબુ રિક્ષાવાળો....’ ડો. પ્રવીણભાઈ તરત જ ઓળખી ગયા. એક ચોકકસ ઘટનાનો સંદર્ભ યાદ આવી ગયો. એમણે તરત જ મુખ્ય દ્વાર ઉઘાડી નાખ્યું, ‘બાબુ, અંદર આવી જા, ભાઈ બહાર વરસાદ ચાલુ છે, પલળી જવાશે.’

બાબુ ઘરમાં તો આવ્યો, પણ ઊભો જ રહ્યો. વરસાદમાં ભીજાયેલા વૃક્ષની જેમ તે ટકી રહ્યો હતો. બેસવાથી સોફાની ગાદી ભીની થાય તેવો ભય હતો. એનાથી વધુ મોટો ભય તો બાબુના ઘરે છવાયેલો હતો. ‘ડોક્ટરસાહેબ, મારો ભાઈ સિરિયસ હાલતમાં છે. એને જડબાંનું કેન્સર થયું હતું. અમદાવાદ જઈને ઓપરેશન કરાવ્યું, પણ ત્યાંના કેન્સર સ્પેશિયાલિસ્ટે કહી દીધું કે કેન્સર છેલ્લા સ્ટેજમાં પહોંચી ગયું છે, માટે તેના બચવાની શક્યતા રહેતી નથી. દરદીને હવે ઘરે લઈ જાવ, થોડી ઘણી રાહત થાય તેવી સારવાર કરાવતા રહો અને તે શાંતિથી મૃત્યુ પામે તેની રાહ જુઓ.’

‘અમદાવાદના ડોક્ટરે સાચી જ સલાહ આપી છે, ભાઈ’ ડો. પ્રવીણભાઈએ હમદર્દીભર્યા અવાજમાં કહ્યું. હવે બાબુ મુદ્દાની વાત ઉપર આવ્યો, ‘સાહેબ, આપ મારા ઘરે ‘વિઝિટ’ કરવા આવશો? મારો ભાઈ બેભાનાવસ્થામાં પહોંચી ગયો છે. માંડ ચોવીસ કલાક કાઢશે તેવું લાગે છે. આમ તો અમે બધાં જાણી ચૂક્યાં છીએ કે હવે કંઈ થઈ શકે તેમ નથી, તેમ છતાં... આખરે એ મારો ભાઈ છે... અને...’ બાબુથી રડી પડાયું, ‘તમે એક વાર ઘરે આવીને એને જોઈ જાવ તો સારું, સાહેબ.’

ડો. પ્રવીણભાઈ સમજી ગયા કે દરદી હવે પૂરા ચોવીસ કલાક તો શું, પણ કદાચ ચોવીસ મિનિટ પણ કાઢવાનો નથી. એને ખરેખર તો એમ્બ્યુલન્સ વેનમાં સુવાડીને સરકારી હોસ્પિટલ ખાતે જ શિફ્ટ કરવો જોઈએ, પણ જો તેઓ દર્દીને તપાસ્યા વગર જ આવી સલાહ આપી દે તો બાબુને ન ગમે. ડોક્ટરો પાસેથી સમાજની અપેક્ષાઓ અનંત હોય છે.

ડો. પ્રવીણભાઈ તરત જ તૈયાર થઈ ગયા. કપડાં બદલવા માટે પણ ન રોકાયા. શરીર ઉપર નાઈટ ડ્રેસ. પગમાં વરસાદી ચંપલ. છત્રી સાથે લેવી પડે તેમ હતી, પણ એક હાથમાં સ્ટેથોસ્કોપ હતું, બીજા હાથમાં બ્લડપ્રેશર માપવાનું સધન અને સામે આંસુ, આજીજી અને મજબૂરીની થ્રી-ઈન-વન મૂર્તિસમો બાબુ ઊભો હતો. ડોક્ટર તરત જ ઘરને તાળું મારીને ચાલી નીકળ્યા. ઝાંપા આગળ જ બાબુની રિક્ષા પડી હતી. બેસી ગયા.

સોસાયટી બાજુમાં જ હતી, પણ ત્યાં પહોંચતાં વીસ મિનિટ ચાલી ગઈ. વરસાદી વાતાવરણ, કીચડવાળો રસ્તો, પાણીના ખાડામાં પછડાઈને પાણી ઉડાડતાં રિક્ષાનાં પૈડાં. બાબુ ઘરે પહોંચીને ડોક્ટરને સીધા અંદરના ઓરડામાં લઈ ગયો, જ્યાં તેનો જુવાનજોધ ભાઈ જિંદગીના આખરી પડાવ ઉપર સૂતો હતો. દૃશ્ય ભયાનક હતું. બાબુના ભાઈનો દેહ હાડપિંજર લાગી રહ્યો હતો. નીચલું જડબું કાઢી લીધું હોવાને કારણે ચહેરો વિકૃત ભાસતો હતો. શ્વાસ ધમણની જેમ ચાલી રહ્યા હતા. નાકમાંથી અન્નનળી વાટે હોજરી સુધી પહોંચતી રાઈલ્સ ટયૂબ નાખેલી હતી. છેલ્લા શ્વાસોના સાક્ષી જેવા ત્રણ ભાઈઓ, એમની પત્નીઓ, વૃદ્ધ માબાપ આંખોમાંથી આંસુ

છલકાવતાં ઊભાં હતાં. બાપ મૃત્યુ પામવાનો છે તે વાતથી અજાણ તેવાં બે નાનાં બાળકો જમીન ઉપર સૂઈ રહ્યાં હતાં.

છતમાંથી પંદર વોટનો બલ્બ મોતની છાયા જેવો આછો ઉજાસ ફેંકી રહ્યો હતો. ડો. પ્રવીણભાઈઓ દરદીની નાડ તપાસી જોઈ. મનોમન બબડી રહ્યા, ‘પલ્સ ઈઝ વેરી ફીબલ એન્ડ ઈરેગ્યુલર.’ છાતી ઉપર સ્ટેથોસ્કોપ મૂકીને ઘડયના ધબકારા સાંભળવાનો પ્રયત્ન કર્યો. છાતીના પોલાણમાંથી ઊંડેથી મંદ અવાજ આવતો હોય તેવું જણાયું. શ્વાસની ગતિ પ્રતિ મિનિટે માંડ ચારથી છ જેટલી. ડોક્ટરે બાબુનો હાથ પકડીને માથું નિરાશામાં ધુણાવ્યું. પછી બહારના ઓરડામાં તેને લઈ ગયા. કહી દીધું, ‘કોઈ જ આશા નથી. ઘડી બેઘડીના મહેમાન છે. મૃત્યુને સહેજ આધું ઠેલવું હોય તો દર્દીને સરકારી દવાખાનામાં લઈ જાવ. નહીતર શાંતિથી એની પાસે બેસીને ભગવાનને પ્રાર્થના કરો.’

‘આભાર, સાહેબ’ બાબુએ બે હાથ જોડ્યા, ‘આટલું જાણવા માટે જ આપને બોલાવ્યા હતા. હું તમને રિક્ષામાં ઘર સુધી છોડી જઉં છું, પણ એ પહેલાં તમારી વિઝિટ ફી કેટલી આપવાની છે તે જણાવો, સાહેબ તમે જે માગશો તે આપી દઈશ. આવા સમયે ચાલુ વરસાદમાં તમે મારા ઘરે આવ્યા એ જ મોટી વાત છે. સાહેબ, સાચું કહું? તમારા ઘરે આવતાં પહેલાં હું બીજા ચાર ડોક્ટરોના ઘરે જઈ આવ્યો હતો. તેમાંથી એક તો અમારા ઘરના કાયમી ફેમિલી ડોક્ટર છે, પણ કોઈ વિઝિટ ઉપર આવવા તૈયાર થયું નહીં. બોલો, સાહેબ, મારે કેટલી ફી આપવાની છે?’

ડો. પ્રવીણભાઈ જવાબ આપતાં પહેલાં ક્ષણાર્ધ માટે ભૂતકાળમાં ખોવાઈ ગયા. હજુ વધારે દિવસો નહોતા થયા તે ઘટનાને. આવો જ વરસાદ હતો, પણ સમય દિવસનો હતો. ડોક્ટરસાહેબ બાબુના ગામમાં આવેલા દવાખાને જવા માટે નીકળ્યા હતા. એમની બાઈક રસ્તામાં બંધ પડી ગઈ. એમણે નિર્ણય કરી લીધો. બાઈક બાજુમાં આવેલી એક દુકાન પાસે મૂકી દીધું. બસમાં બેસીને સમયસર ફરજ ઉપર પહોંચી જવા માટે તેઓ રિક્ષાને શોધી રહ્યા હતા, ત્યારે આ જ બાબુ એની રિક્ષા લઈને ત્યાંથી પસાર થયો હતો.

ડો. પ્રવીણભાઈને બાબુ ઓળખી ગયો. રિક્ષા ઊભી રાખી દીધી, ‘અરે, ડોક્ટરસાહેબ, તમે? ક્યાં જવું છે? બેસી જાઓ.’

‘ભાઈ, મારે જવું તો છે બસ સ્ટેશને, અહીંથી ફક્ત બે જ મિનિટનું અંતર છે, પણ આ વરસાદ...’ ‘ચિંતા ન કરો, સાહેબ બે મિનિટનું જ કામ છે ને?’ કહીને બાબુએ ડોક્ટરને બેસાડી દીધા. આ કંઈ અમદાવાદની રિક્ષા ન હતી જે મીટર પ્રમાણે ભાડું લેતી હોય છે. અહીં તો ઉચ્ચક ભાડું નક્કી કરવાનું હોય છે. જેવો સમય અને જેવી ઘરાકની ગરજ.

ડોક્ટરે ચોખવટ ખાતર પૂછી લીધું, ‘ભાઈ, કેટલા રૂપિયા લઈશ તું?’ ‘આપી દેજો ને, સાહેબ, જે આપવું હોય તે સમજીને.’ કહીને બાબુએ રિક્ષા દોડાવી મૂકી. ડોક્ટર મનમાં ગણતરી કરી રહ્યા. આમ તો પાંચ રૂપિયા થાય. અત્યારે વરસાદ છે એટલે કદાચ બાબુ દસ લેશે. વાંધો નહીં. આપી દઈશું. પણ જ્યારે બસ સ્ટેશન પાસે ઊતરીને ડોક્ટરે પૂછ્યું ત્યારે બાબુએ મોટું મોઢું ફાડ્યું, ‘પચાસ રૂપિયા’ ડો. પ્રવીણભાઈ સ્તબ્ધ, ‘ભાઈ, તું મારો પડોશી છે. કંઈક સમજીને ભાડું લે તો સારું છે. બાકી હું જાણું છું અને તું પણ જાણે છે કે પચાસ રૂપિયા એ લૂંટવાનો ભાવ છે.’

બાબુએ નફફટ થઈને કહી દીધું, ‘તમારી વાત સાચી છે, પણ તમને શો ફરક પડે છે, સાહેબ તમે તો ડોક્ટર છો.’ અને ડો. પ્રવીણભાઈએ દુઃખતા દિલે પચાસ રૂપિયા આપી દીધા હતા. એ ઘટના ઉપર હજુ તો સમયની રાખ પણ વળી ન હતી, ત્યાં આ ઘટના બની ગઈ. હવે બાબુની મજબૂરી હતી અને ડોક્ટરનો વારો હતો. ‘કેટલા આપીશ, બાબુ? પાંચસો રૂપિયા જેવી ફી થાય છે.’ ડો. પ્રવીણભાઈ મૂંઝામં હસ્યા, ‘તારી ગરજના ઉમેરું તો સો-બસો વધુ પણ માગી શકું છું. ડોક્ટરની ફી ઉપર ન હતો સરકારી અંકુશ છે, ન કાયદાની માર્ગદર્શિકા. બોલ, શું કહે છે તું?’ બાબુની આંખોમાં પાણી છલકાઈ ઊઠ્યાં, ‘મને માફ કરો, સાહેબ, મારી તો મહિનાની કુલ કમાણી પંદરસો રૂપિયા છે. તે દિવસે મેં તમારી મજબૂરીનો ગેરલાભ લીધો હતો તે મારી ભૂલ હતી. થોડુંક ઓછું કરો, સાહેબ ડોક્ટર તો ભગવાન કહેવાય છે.’

ડો. પ્રવીણભાઈએ પગમાં પડવા જતા બાબુને બે ખભા ઝાલીને રોકી લીધો, ‘રડીશ નહીં, બાબુ તારે રડવા માટે તારા ભાઈનું મૃત્યુ રાહ જોઈ રહ્યું છે, પણ હવે પછી ક્યારેય કોઈ ગ્રાહકની ગરજનો ગેરલાભ ન ઉઠાવીશ. તું ત્રણ-ચાર ડોક્ટરોને બોલાવવા ગયો હતો પણ તેઓ ન આવ્યા. કારણ સમજાય છે ને? જે સમાજ ડોક્ટરોને વેપારી સમજે છે, ત્યાં ડોક્ટરો પણ

વેપારીની જેમ જ વર્તે છે અને વેપારીઓ રાતના સમયે દુકાન નથી ઉઘાડતા, પણ જો તું મને ભગવાનનું સ્વરૂપ કહેતો હોય તો મારે કંઈ જ કહેવાનું રહેતું નથી. તારી પાસેથી હું ફી કેવી રીતે લઈ શકું?’ ડોક્ટર રિક્ષામાં બેસી ગયા, બાબુએ રિક્ષા મારી મૂકી. વરસાદ બંધ પડી ગયો હતો. સર્વત્ર હવે ઉઘાડ વરતાઈ રહ્યો હતો, આભમાં પણ અને અંતરમાં પણ.’

(શીર્ષક પંક્તિ: ‘રાજ’ લખતરવી)

નીકળ્યું કંઈક ફોતરી જેવું જ ખોતરતાં,
કાનમાં ખંજવાળ કેવી મીઠી ઊપડી હતી?

મને ચોક્કસપણે યાદ છે, એ બ્યાંશીની સાલ હતી. અત્યારે છે એવી જ મોસમ હતી. ઓકટોબર અસ્ત પામી રહ્યો હતો અને નવેમ્બર જન્મી રહ્યો હતો. અમદાવાદથી બે કલાકના બસ રસ્તે ઊભેલું એક નાનકડું શહેર હતું. એને તમે મોટું ગામડું પણ ગણી શકો. ત્યાંની હોસ્પિટલમાં હું તદ્દન નવો સવો ગાયનેકોલોજિસ્ટ હતો.

મને નોકરીમાં જોડાયાને માંડ દસ-પંદર દિવસ થયા હતા. વિશાળ આવાસ મળેલો હતો. દસ માણસો માટે જરૂરી બને એટલું ફર્નિચર હતું અને હું એકલો હતો. નવરાત્રિના દાંડીયા હમણાં જ શાંત થયા હતા, પણ હું અશાંત હતો. ગામડાં જેવાં શહેરમાં નવરાત્રી કંઈ જામી નહીં. કદાચ એમાં મારી માનસિકતા પણ જવાબદાર હોઈ શકે. ઘણીવાર ગરબા કેવા છે એ ફરતાં એમાં ભાગ લેનાર કોણ છે એ હકીકત મહત્વનો ભાગ ભજવી જતી હોય છે. અને સત્ય એ હતું કે અહીં માટું પરિચિત કહી શકાય એવું કોઈ જ ન હતું. ગરબા એ મારે માટે અજાણ્યા પ્રદેશનો અપરિચિત તહેવાર બની રહ્યો હતો.

આવા જ ગમગીન વાતાવરણમાં શરદ પૂનમ આવી પહોંચી. હોસ્પિટલમાં રજા ન હતી. હું સવારના આઠ વાગ્યાથી કામ પર ચડી ગયો હતો. બે વોર્ડઝનો રાઉન્ડ પૂરો કરીને ઓ.પી.ડી.માં આવ્યો, ત્યારે દસ વાગવા આવ્યા હતા.

‘બાબુભાઈ, આજે શરદપૂનમ છે.’ મેં મારાથી બમણી ઉંમરના એક સજ્જન મિત્રને આજના દિન-મહાત્મ્યની યાદ દેવડાવી.

‘હા જી, સાહેબ! ખબર છે.’ બાબુભાઈના હાથમાં ઈન્જેક્શન આપવાની સિરિંજ હતી અને એ હસ્યા.

‘નવરાત્રી તો સાવ ફિક્કી રહી, બાબુભાઈ!’

‘હા, સાહેબ! ક્યારેક તહેવારને પણ એનિમિયા લાગુ પડતો હોય છે!’ એમણે સિરિંજમાં દવા ભરીને હવામાં થોડી પીચકારી મારી. એ વરસો જૂના કર્મચારી હતા. એમનું મુખ્ય કામ દરદીઓને ઈન્જેક્શન આપવાનું હતું.

‘હવે શરદ પૂનમનો એનિમિયા દૂર કરો.’ મેં સૂચન કર્યું. આટલા દિવસની નોકરીમાં મને બાબુભાઈ જોડે ફાવી ગયું હતું. એ ક્રિશ્ચિયન હતા અને જીસસનો અનુયાયી જેવો હોવો જોઈએ એવા જ સજ્જન હતા. એક ખ્રિસ્તીને શરદપૂનમ સાથે શી લેવા-દેવા? પણ તેમ છતાં હું એમને આ કામ સોંપી રહ્યો હતો. એ મારી શરદપૂનમ સજાવી આપે, બહુ બહુ તો બદલામાં એકાદ-બે મહિના પછી એમની નાતાલ આવી જ રહી હતી, એ વખતે એ પણ મારા સહકારની અપેક્ષા રાખી શકતા હતા. એવા વાટકી વહેવાર માટે હું તૈયાર હતો.

બાબુભાઈએ સિરિંજ છોડીને હાથ ખાલી કર્યા. પછી બે હાથે તાળી પાડી. બાજુના રૂમમાંથી ભરત ભીમાણી દોડી આવ્યા. એ એકસ-રે વિભાગમાં કર્મચારી હતા. આખો દિવસ ડાર્કરૂમમાં કામ કરી કરીને અંધારાથી ઊભાઈ ચૂકેલા જુવાન માણસ હતા. શરદપૂનમના અજવાળાની વાત સાંભળીને એ માણસ મટી ગયા, ઉત્સાહનો ફુવારો બની ગયા.

‘શરદ પૂનમની રાતે ઘરમાં તો રહેવાય જ નહીં.’ ભરતભાઈએ ગૃહત્યાગની વાત ઉચ્ચારી. બધાં એની સાથે સંમત થયા.

‘તો ક્યાં જવું? ધાબે?’

‘ના, ધાબું પણ ઘરનો જ ભાગ ગણાય. હું તો કહું છું આજે રાત્રે ગામમાં પણ ન રહેવાય.’ ભરતભાઈનો આવેશ આગળ વધ્યો જતો હતો. હવે પછી એ દેશત્યાગની વાત ન કરે તો સાડું એવો વિચાર મને આવ્યો.

‘તો?’

‘ચાંદનીની ખરી મજા લૂંટવી હોય તો ગામથી દૂર પહાડોમાં ચાલ્યા જવું જોઈએ. પથ્થરની પથારી, રૂપેરી ચાંદનીનું ઓઢણું અને રંગીન વાતોનાં ઓશિકાં..!’ ભરતભાઈએ રંગીન રાતનો સંગીન નકશો દોરી આપ્યો. હું અને બાબુભાઈ ઝૂમી ઊઠ્યા.

‘છે કોઈ એવું સ્થળ?’ મેં બાબુભાઈને પૂછ્યું. એ સ્થાનિક માણસ હતા.

એમણે હકારમાં માથું હલાવ્યું. ચર્ચના ભક્ત હોવા છતાં એમણે મંદિરનું સરનામું લૂચવ્યું: ‘ઉત્તર-પશ્ચિમ દિશામાં મહાદેવનું પુરાતન મંદિર છે. ચારે બાજુ પહાડોથી ઘેરાયેલું છે.

તદન શાંત વાતાવરણ હશે. પૃથ્વી પર માત્ર આપણી જ માલિકી હોય એવું લાગશે. આવું રમણીય સ્થળ તમારા અમદાવાદમાં કયાંય જોવા નહીં મળે. બોલો, શું કરવું છે?’

કરવાનું શું હોય બીજું? મજાની વાતમાં બધાંની રજા જ હોય ને? ભરતભાઈનો વિચાર, બાબુભાઈનું દિશાસૂચન અને માફું શું?

‘જાવ, દૂધ-પૌઆ મારા તરફથી.’ મેં કહ્યું ‘અને જો કોઈ ગરમાગરમ મેથીના ગોટા બનાવી આપવા તૈયાર હોય તો એની સ્પોન્સરશિપ પણ મારા તરફથી!’

ગોટા બનાવી આપનાર પણ મળી ગયો. એ નરેશ હતો સ્ટોરકીપર. હવે એક જ વાતની ખામી હતી. સ્થળ શહેરથી થોડે દૂર આવેલું હતું. ત્યાં જવા માટેનો તો સવાલ ન હતો. પણ મોડી રાત્રે થાક્યા પછી ચાલતાં પાછા આવવાની મુશ્કેલી હતી.

નરેશે અહીં મદદ કરી: ‘જીપની વ્યવસ્થા હું કરી શકું એમ છું.’

‘તું?! કયાંથી?’ અમને સૌને નવાઈ લાગી. અમે જાણતા હતા કે નરેશ પાસે સાયકલ પણ ન હતી.

‘આપણા ગામમાં મેડિકલ સ્ટોર છે ને! સારવાર મેડિકલ સ્ટોર’નો માલિક પંકજ મારો મિત્ર છે. એ એની જીપ આપવા માટે તૈયાર થઈ જશે.’

મને ચિંતા થવા માંડી. એક પછી એક જરૂરિયાત વધતી જતી હતી અને દરેક જરૂરતને પોષવાના બહાને માણસોની સંખ્યામાં પણ વધારો થયે જતો હતો.

મેં સ્પષ્ટતા કરી લીધી: ‘જો, નરેશ! આપણને પંકજની જીપ ખપે છે, પંકજ નહીં!’

‘તો પછી જીપ ચલાવશે કોણ?’ નરેશે પાયાનો પ્રશ્ન પૂછ્યો: ‘તમારામાંથી આવડે છે કોઈને?’

‘ના, પણ આપણે એક કામ કરીએ. આપણી એમ્બ્યુલન્સનો ડરાઈવર વિનુ છે ને? એને જીપ ચલાવવા માટે સાથે લઈ લઈએ. તું ખાલી જીપની વ્યવસ્થા કર.’

વિનુ સાવ જુવાન છોકરો હતો, અને વફાદાર પણ. પાંચ જણનું પંચ રચાઈ ગયું. પંચ ત્યાં પરમેશ્વર. સાંજ પડી ત્યારથી જ અમે થનગનાટ અનુભવવા માંડ્યા હતા. નરેશ એના સ્ટોરમાં હાજરી આપવાને બદલે ઘરમાં રસોડામાં હાજરી આપી રહ્યો હતો. દૂધ-પૌઆ અને મેથીના ગોટાની તૈયારીમાં પડ્યો હતો. હું મારા દરદીઓને ઝપાટાબંધ ‘પતાવી’ રહ્યો હતો. જે એકાદ-બે સુવાવડો મોડી રાત્રે થવાની શક્યતા હતી એ સ્ત્રીઓને વૈજ્ઞાનિક ઢબે ઈન્જેક્શનો આપીને એકાદ કલાક વહેલાં છુટકારો થાય એવી વ્યવસ્થા હું કરી રહ્યો હતો. ભરતભાઈ અને બાબુભાઈ મધરાતની મહેફિલ માટે જોકસ, શાયરીઓ અને ગીતોની દુનિયામાં ખોદકામ કરી રહ્યા હતા. અને રાત્રે દસ વાગ્યાના ટકોરે વિનુ જીપ લઈને હાજર થઈ ગયો. અમે નક્કી કરેલા સંકેત પ્રમાણે એણે બે વાર હળવા હોર્ન માર્યા અને અમે ચારેય જાગેડુઓ ભાગેડુ બનવા માટે નીકળી પડ્યા.

તાલીબાનો સામે યુદ્ધ કરવા માટે અમેરિકાએ જે પૂર્વતૈયારી કરી હશે એના કરતાં અમે વિશેષ તૈયારી કરી ચૂક્યા હતા. એ રાતની વાત હું જાણી જોઈને નથી કરતો. કારણ કે એ કરવા માટે એક અલગ જ ‘એપિસોડ’ જોઈએ. પણ એટલું જરૂર કહીશ કે એ શરદપૂનમની આનંદ રાત્રિ ઉપર એ પછી તો બીજી અઢાર પૂનમો ઢળી ગઈ છે, પણ એવી મજા આજ સુધી ક્યારેય માણી નથી. એ રાતે જોયો છે એવો પ્રકાશિત ચંદ્ર ત્યાર પછી ક્યારેય જોવા મળ્યો નથી. પ્રકૃતિ આટલી રૂપવતી હોય શકે એવું ફરી ક્યારેય જાણ્યું નથી. આકાશ એટલું નિકટ ક્યારેય લાગ્યું નથી. અને મિત્રો આટલા વહાલા ક્યારેય અનુભવ્યા નથી.

રાત્રે બે ત્રણ વાગ્યે (કે પછી ચાર વાગ્યે) બધાં પાછાં ફર્યા. અમારી નસેનસમાં લોહીના પ્રવાહની સાથે રૂપેરી ચાંદની પણ ભળી ગઈ હતી. દૂર આવેલા મુલતાની વણઝારાના પડાવમાંથી ઊઠતાં અજાણી ભાષાના અસ્પષ્ટ સૂર હજી પણ અમારા કાનોમાં ગુંજી રહ્યા હતા. એ રાતે પથારીમાં પડ્યા પછી સપનાં પણ ચંદ્ર જેવા જ રૂપાળા, રૂપેરી અને રઢિયાળા આવ્યા!

આ આનંદરાત્રિ વિત્યાને ત્રણ-ચાર દિવસ માંડ થયા હશે, ત્યાં એક અણધારી ઘટના બની. બપોરનો સમય હતો. લગભગ એક વાગ્યો હશે. હું ઓ.પી.ડી.માંથી પરવારીને ઉભો થવા જતો હતો, ત્યાં જ કમળાબેન (આયાએ) કહ્યું: ‘સાહેબ, પેશન્ટના સગાં તમને મળવા માગે છે. અંદર મોકલું?’

‘કયા પેશન્ટના સગાં છે?’

‘જશીનાં.’ કમળાબેનને યાદ કરાવ્યું: ‘રાત્રે ડિલિવરી થઈ એનાં. દવા બતાવવા માટે આવ્યા લાગે છે.’

‘આવવા દો.’ વળતી જ ક્ષણે ત્રણ-ચાર આદિવાસી પુરૂષો મારી સામે આવી ઊભા.

‘શું છે, ભાઈ?’ મારી નજર એમાંથી એકના હાથમાં રહેલી દવાઓના નામ ઉપર હતી. એક જાણીતી ફાર્માસ્યુટિકલ કંપનીની જાણીતી એન્ટિબાયોટિક્સનું નામ હું વાંચી શક્યો.

‘સાહેબ, આ દવા બરાબર છે ને?’ જશીના પતિએ પૂછ્યું.

‘હા, બરાબર છે. મેં લખી છે એ જ દવા છે.’ મેં કહ્યું તો ખરું, પણ બીજી જ ક્ષણે હું ચમકી ગયો: ‘એક મિનિટ! લાવો તો, એ કેપ્સ્યુલ જરા આપશો મને?’

મારું ચોંકવાનું કારણ સ્પષ્ટ હતું. એન્ટિબાયોટિક્સની સ્ટ્રીપ્સ ઉપર હું લાલ રંગનું લખાણ જોઈ શકતો હતો. મેં પતાકડું હાથમાં લીધું. ધ્યાનથી વાંચ્યું. મારો શક સાચો સાબિત થયો. એ ફી સેમ્પલની દવા હતી. નોટ ફોર સેલ હતી. ગરીબ દરદીઓને આપવી હોય તો એક પણ પૈસા લીધા વગર મફતમાં આપવા માટે હતી. એનું વેચાણ કાયદાની નજરે અપરાધ હતો.

‘કેટલાં રૂપિયા ચૂકવ્યા છે?’ મેં પૂછ્યું. જવાબ વધારે આઘાતજનક હતો. કેમિસ્ટે પૂરેપૂરી કિંમત વલૂલ કરી હતી.

હું ઉશ્કેરાઈ ઉઠ્યો: ‘આ દવાનું તમને બિલ આપ્યું છે? મારો મતલબ, પહોંચ કે એવું કંઈક...?’

‘ના, સાહેબ! પણ શું થયું? દવામાં કંઈ ગરબડ છે?’

‘દવામાં નહીં, દાનતમાં ગરબડ છે. ક્યા મેડીકલ સ્ટોરમાંથી લાવ્યા છો આ કેપ્સ્યુલ?’

‘સારવાર મેડિકલ સ્ટોરમાંથી.’

હું સમજી ગયો. આ એ જ મેડિકલ સ્ટોર હતો, જેના માલિકે ગણ્યાગાંઠ્યા દિવસ પહેલાં જ મને પિકનિક ઉપર જવા માટે જીપની સગવડ કરી આપી હતી. ડીઝલના પૈસા લેવાની પણ ના પાડી હતી. અને હવે એ ડીઝલને બદલે પેટ્રોલની કિંમત કમાઈ રહ્યો હતો! જ્યાં સુધી હું આ સ્થળે નોકરીમાં રહું ત્યાં સુધી ચૂપચાપ મારે આ ભ્રષ્ટાચાર જોયા કરવાનો હતો! મારે શું કરવું જોઈએ?

મેં એ જ કર્યું કે દરેક ડોક્ટરે કરવું જોઈએ. હોસ્પિટલના સ્ટોરરૂમમાંથી નરેશને બોલાવ્યો અને લૂચના આપી: ‘પંકજ તારો મિત્ર છે ને?’

‘હા, કેમ? શું થયું?’ ‘એને ફોન કર. અત્યારે ને અત્યારે અહીં બોલાવ.’

‘પણ થયું શું એ તો..’ નરેશ થોથવાઈ ગયો. ‘એની કંઈ ભૂલ તો નથી થઈ ને?’

‘ના ભૂલ એનાથી નથી થઈ, પણ મારાથી થઈ છે. અને મારે એ તાત્કાલિક સુધારી લેવી છે.’ મેં વિચારીને નિર્ણય જાહેર કર્યો.

થોડી જ વારમાં પંકજ મારી સામે હતો. એના ચહેરા ઉપર કુટીલ હાસ્ય અને આંખોમાં નફફટાઈ હતી.

‘શું છે બોલો?’ એણે જરા પણ ગભરાટ વગર પૂછ્યું.

‘ખાસ કશું નથી.’ મેં ખિસ્સામાંથી પાકીટ કાઢ્યું. પાકીટમાંથી પૈસા કાઢ્યા: ‘આ તારી જીપનું ભાડું. હવે પછી મારા નામે કોઈ પણ વ્યક્તિ તારી પાસે જીપ માગવા આવે તો ન આપીશ. રસ્તા વચ્ચે અડધી રાતે હું અકસ્માતમાં ઘવાઈને પડ્યો હોઉં અને તું પસાર થતો હોય તો પણ મારા શરીરને તારી જીપમાં લિફ્ટ ન આપીશ. અને હવે પછીનો હુકમ કાન સાફ કરીને સાંભળી લે.’

‘બોલો.’ પહેલી વાર એની આંખમાં થડકાર આવીને બેસી ગયેલો હું જોઈ શક્યો.

‘જ્યાં સુધી હું આ હોસ્પિટલમાં છું, ત્યાં સુધી એક પણ પેશન્ટને એક પણ ગોળી ફિઝિશિયન સેમ્પલની હોય એવી વેચીશ નહીં. નહિતર તારી દુકાનને ‘સીલ’ મરાવી દઈશ.’

એ ગયો. આજની ઘડી સુધી એને મેં ફરી ક્યારેય જોયો નથી. આ ઘટના મારા તબીબીજીવનનો એક મહત્વનો બોધપાઠ હતી. એક કેમિસ્ટ અને એક ડોક્ટર વચ્ચે મૈત્રી હોઈ શકે, પણ વાટકી વહેવાર ન હોવો જોઈએ.

આ કિસ્સો મેં એટલા માટે નથી લખ્યો કે આવી ચોક્કસ ક્ષણે હું સાત્વિક રીતે વર્ત્યો એ કહી શકું. હું જાણું છું કે મોટાભાગના તબીબ મિત્રો આમ જ કરતા હોય છે. પણ હું એ હકીકત પણ જાણું છું કે ત્રીસથી ચાલીસ ટકા ડોક્ટરો આજે શું કરી રહ્યા છે! દવાની કંપની તરફથી કે કેમિસ્ટ તરફથી કેમેરા, ટેલિવિઝન કે ફરિજ જેવી રૂપકડી ભેટસોગાદો મેળવીને બદલામાં કેટેકેટલી વાર ખામોશી ધારણ કરવી પડે છે એ બધાં જ ડોક્ટરો ક્યાં નથી જાણતા?!

દરેક પેશન્ટ અને દરેક ડોક્ટરે વાંચવા જેવો કિસ્સો....બંનેની આંખો ઉઘડશે....!!!!

ભાવનગર જિલ્લાનું તાલુકા મથક. વસ્તી આશરે પંદર હજાર. બજારની વચ્ચે ડૉ. મકરંદ માટલિયાનું ખાનગી નર્સિંગ હોમ. ઉપરના માળે એનું રહેઠાણ.

ડિસેમ્બરની કડકડતી ઠંડીમાં ડોક્ટર રજાઈની હૂંફના સહારે મીઠી નીંદર માણી રહ્યા હતા, ત્યાં વાહનનો ખડાખડાટ સંભળાયો. ડોક્ટર સમજી ગયા કે ગામડેથી ડિલીવરીનો કેસ આવ્યો લાગે છે. દસ મિનિટ પછી ડૉ.માટલિયા એમના કન્સલ્ટિંગ રૂમમાં પેશન્ટને તપાસી રહ્યા હતા. પુરૂષનું નામ ધનજી અને એની સ્ત્રીનું નામ સવિતા. ડૉ.માટલિયા જેમ જેમ સવિતાનું ચેક-અપ કરતા ગયા, તેમ તેમ એમની અંદરથી એક પ્રબળ નકાર ઊઠતો રહ્યો. આ આત્માનો અવાજ પણ પાછો વૈજ્ઞાનિક તથ્યો દ્વારા દોરવાયેલો હોય છે અને આ તથ્યો ડૉ.માટલિયાની આંખો સામે મોજૂદ હતા.

‘જીભ બતાવો.’ એમણે પુછ્યું. સવિતાએ ધોળી ફક્ક જીભ બહાર કાઢી. ધોળી પણ ખરી અને સાવ કોરી પણ ખરી. ડોક્ટરના મનમાં ખતરાની ઘંટડી વાગી: ‘પેશન્ટ ઈઝ સિવિયરલી એનિમિક એન્ડ ડિહાઈડ્રેટેડ’. ડોક્ટરે બ્લડ પ્રેશર માપ્યું અત્યંત નીચું હતું. નાડીના ધબકારા બુલેટ ટ્રેનની ગતિએ દોડી રહ્યા હતા. શરીર કોલસાથી ચાલતી આગગાડીના ઍજિન જેવું ગરમ હતું.

‘કેટલા કલાકથી સુવાવડનું દર્દ છે?’

‘સત્તર-અઢાર કલાક થઈ ગયા, સાહેબ ! ગામડામાં જેટલી દાયણો હતી ઈ બધીયે આવીને કસબ અજમાવી ગઈ.’

‘તો પછી વહેલાં આવી જવું હતું ને?’

વાહન મળવું જોવે ને સાહેબ? ને વાહનના ભાડાનીયે જોગવાઈ હોવી જોઈએ ને?

પત્યું ! સારવારના પૈસાનો વિચાર આ તબક્કે ન કરનાર ડોક્ટર પણ એક વાર તો સમજી જાય કે પૈસાથી હાથ ધોઈ નાખવાના છે. પણ પૈસા કરતાંય વધારે વિકટ પરિસ્થિતિ પ્રસૂતિની હતી. સવિતાના પેટમાં જે બાળક હતું એ ઊંધુ હતું, માથું અંદર ફસાઈ ગયું હતું ને ધડ બહાર લટકી રહ્યું હતું. જો કુશળ ગાયનેકોલોજિસ્ટના હાથે સમયસર સિઝેરિયન થઈ ગયું હોત તો અત્યારે મા અને બાળકની આવી હાલત ન હોત! નાભિમાંથી નીકળતા નાડીના ધબકારા ખામોશ હતા. બાળક મરી ચૂક્યું હતું. ડોક્ટરે પેશાબની નળી મૂકી તો લાલ રંગનું યુરિન આવ્યું મતલબ કે પેશાબની કોથળી પણ ફાટી ગઈ હતી અને ઈન્ફેક્શનના કારણે સવિતાના દેહમાંથી અસહ્ય દુર્ગંધ ઊઠી રહી હતી.

ડૉ.માટલિયાએ ટેબલના ખાનામાંથી કોરો કાગળ કાઢ્યો. સવિતાના ધણીને કહ્યું: ‘સહી કરતાં આવડે છે? તો નીચે સહી કરી આપ નહી તો અંગૂઠો પાડ.’

‘પણ કરવાનું સું છે એ તો સમજાવો મારા બાપ!’

‘સમજાવવા જેટલો સમય તે રહેવા દીધો છે? બાળક ખલાસ છે, મા ખલાસ થવાની તૈયારીમાં છે, શરીરમા ઝેર ફેલાઈ ગયું છે, લોહી નથી, દાયણોએ બાળક ખેંચી-ખેંચીને પેશાબની કોથળી ફાડી નાખી છે.’

‘પણ જે કરવાનું છે એ તો...’

‘ઓપરેશન કરવું પડશે. લોહીના ત્રણેક બાટલા ચડાવવા પડશે. આપણા શહેરમાં બ્લડ-બેંકની સગવડ નથી. બેભાન કરનાર ડોક્ટર પણ નથી. બાળકનું માથું પેટ ઉપરથી કાઢવું પડશે. પેશાબની કોથળી રિપેર કરવા માટે યુરોસર્જન જોઈએ. આપણે ત્યાં સાદા જનરલ સર્જન પણ નથી. ટૂંકમાં ગાયનેક, એનેસ્થેટિસ્ટ, અને સર્જન; મારે એકલાએ જ થ્રી-ઈન વનની ભૂમિકા ભજવવાની છે. ખર્ચની વાત જ ન પૂછીશ.

દવાઓ સાથે ૪૦,૦૦૦ ની તૈયારીમાં રહેજે.’

ધનજી સડક થઈ ગયો. બે હાથ જોડી દીધા. માથું ઝૂકાવી દીધું: સાહેબ, તમે થ્રી-ઈન વન કીધું ને? તો એક ચોથી વાત પણ કરી નાખો. ભગવાનની ભૂમિકા પણ તમે જ ભજવી નાખો.

ક્ષણે ક્ષણે સંભળાતા ઈન્કાર છતાં ડૉ.માટલિયાએ સવિતાનો કેસ હાથમાં લીધો. શા માટે..? ખબર ન હતી. આ માણસ એમને એક પૈસો પણ આપી શકવાનો નહોતો. બસ એક જ વાત ની ખબર હતી, કે જો પોતે એ ઓપરેશન નહી કરે તો એની સારવાર માત્ર ભાવનગરમાં જ થઈ શકે એમ હતી, અને ભાવનગર જવા માટે ન તો ધનજીના ખિસ્સામાં ભાડું હતું, ન સવિતાની હસ્તરેખામાં સમય હતો, અને ન તો ડૉ.માટલિયાની છાતીમાં એક મરી રહેલી સ્ત્રીની સારવારનો ઈન્કાર કરવાની હિંમત હતી.

ડોક્ટરે ઓપરેશન શરૂ કર્યું. સવિતાને કમરમાં ઈજેક્શન આપીને એનેસ્થેસિયા એમણે જ આપ્યું. પેટ ચીરીને ગર્ભાશયમાંથી મૃત બાળકને બહાર કાઢ્યું. ગર્ભાશયની દીવાલો સાંધ્યાં પછી પેશાબની કોથળી રિપેર કરવાનું કામ પણ એમણે જ કર્યું. સર્જરીનું કામ દરજીકામ જેવું નથી કે મશીન ચલાવતાં આવડ્યું એટલે ગમે તે કપડું સીવી શકાય! પેશાબની કોથળીનું રક્તકામ માત્ર એનો સ્પેશિયાલિસ્ટ જ કરી શકે. પણ ડૉ.માટલિયા માટે અત્યારે સવિતાના પ્રાણ બચાવવાનો, મામલો હતો, ખુદની સ્પેશિયાલિટી નક્કી કરવાનો સમય ન હતો.

ઓપરેશન ત્રણ કલાક ચાલ્યું. પુરા પંદર દિવસ સુધી સવિતાને વોર્ડમાં રાખવી પડી. મોંઘી એન્ટિબાયોટિક્સ અને બાટલા ચડાવવા પડ્યા. પણ છેવટે સવિતા બચી ગઈ. જ્યારે એને રજા આપવાનો વખત આવ્યો ત્યારે ધનજી કડ્ડણાની મૂર્તિ બનીને ડોક્ટર સામે ઊભો હતો: સાહેબ પૈસા...? કાંક વાજબી બોલજો.

ડોક્ટરે કહ્યું: એક પણ પૈસો લેવાનો નથી. સામે જે દવાની દુકાન છે, ત્યાં દવાના પૈસા આપતો જજે. મને આપવાની જરૂર નથી. અઠવાડિયા પછી ટાંકા બતાવી જજે જા, મજા કર. ધનજી તો ઝૂકેલો જ હતો, સવિતા પણ ઝૂકી પડી. મેડિકલનું બિલ ૩૦૦૦ રૂપિયાનું હતું, ત્યાં પણ ૧૦૦૦ રૂપિયા આપીને ધનજી-સવિતા નીકળી પડ્યાં.

ડૉ.માટલિયા એમની વ્યસ્તતાના મહાસાગરમાં ખોવાઈ ગયા. પંદરેક દિવસ પછી અચાનક એમને યાદ આવ્યું, સવિતા ફરી પાછી આવી નથી! ફોલો-અપ માટે એક વાર બતાવી જવાની સૂચના તો આપી હતી, તો પણ એ લોકો દેખાયા કેમ નહીં?

પંદર દિવસ બીજા નીકળી ગયા. એક દિવસ ડૉ.માટલિયાના સરનામે એક રજિસ્ટર્ડ પત્ર આવ્યો. બંધ પરબિડીયામાં હાંજા ગગડાવી દે એવી ભાષામાં વકીલની નોટિસ હતી: ‘ફલાણા ગામની અમારા અસીલ ધનજી ગણપત પરમારની પત્ની સવિતાનો કેસ તમે ભયંકર બેદરકારી રાખી બગાડી દીધો છે. એનું બાળક મારી નાખ્યું....પેટ ચીરી નાખ્યું....પેશાબની કોથળી ખરાબ થઈ ગઈ...આર્થિક અને માનસિક રીતે તોડી નાખ્યાં....વળતર પેટે ૧૫ લાખનો દાવો....ત્રીસ દિવસમાં રકમ ચૂકવો નહીં તો ગ્રાહક સુરક્ષા ધારા અન્વયે.....’

ડૉ.માટલિયા થીજ ગયા. એક ગરીબ દર્દી પ્રત્યે દર્શાવેલી માનવતાનો આ બદલો? ખાવાનું ન ભાવ્યું. રાત્રે ઊઘી ન શક્યા. બીજે દિવસે મને ફોન કર્યો, એમના ફોનથી હું પણ ગૂંચવાઈ ગયો. પણ મેં એને હિંમત આપી. અમદાવાદ બોલાવી લીધો અને એક સિનિયર લૉયર સાથે બેસીને સવિતાનો પૂરો કેસ સમજી લીધો. ક્યાંય મારા મિત્રનો કસૂર ન હતો.

પછી મેં જાતે તેજાબી ભાષામાં વકીલની નોટિસનો જવાબ તૈયાર કર્યો. બધું અત્યારે યાદ નથી, પણ અંતિમ વાક્યો યાદ છે: ‘ત્રણ કલાકનું ઓપરેશન અને પંદર દિવસનો પરસેવો, એ પણ આત્માના અવાજને અવગણીને એક ડોક્ટર જ્યારે જુગારમાં મૂકે છે અને બદલામાં ફૂટી કોડી પણા લેતો નથી, ત્યારે જો ન્યાયતંત્રનું કોઈ પણ પ્લેટફોર્મ આવા પેશન્ટને નુકસાનીનું કહેવાતું વળતર ચૂકવવાનો આદેશ આપશે તો એક વાત અવશ્ય યાદ રાખજો: આખા ગુજરાતમાં એક પણ ડૉ.માટલિયા એક પણ સવિતાનો કેસ હાથમાં નહીં પકડે.....’

નોટિસનો જવાબ બંદૂકમાંથી છૂટેલી ગોળીની જેમ સામેની છાવણીમાં પહોંચી ગયો. તરત જ ધનજીના વકીલે પતાવટના ચકો ગતિમાન કર્યા. દોઢ લાખ આપી દો, ૧૫ લાખ જતા કરવા તૈયાર છીએ.

આંકડો ઘટીને સિત્તેર હજાર પર આવ્યો. હજુ વાર થઈ હોત તો પાંત્રીસ હજાર કે પાંત્રીસો પર પણ આવી જાત. પણ એની પહેલા કોર્ટનો ચુકાદો આવી ગયો.

ન્યાયની વ્યાસપીઠ પર બેઠેલા જજસાહેબે બીજી જ મિનિટે વળતરની માંગણી ફગાવી દીધી. મારા પર ડૉ.માટલિયાનો ફોન આવ્યો: ‘હું જીતી ગયો. ધનજી હારી ગયો. હું ધારૂં તો સામેથી બદનક્ષીનો કેસ કરી શકું છું.’

‘તો કર ને! રાહ શેની જુએ છે?’

‘ધનજીની આર્થિક સ્થિતિ સુધરે એની!’ ડૉ.માટલિયાના જવાબમાં દર્દ હતું. ‘જે માણસ મારી ફીના પૈસા નથી ચૂકવી શક્યો એ મારી બદનામીના પૈસા ક્યાંથી આપી શકવાનો?’

પછી જાણવા મળ્યું કે ધનજીને કોઈ વકીલે ચડાવ્યો હતો. ડોક્ટર પાસેથી જે રકમ મળે એમાંથી પચાસ ટકા વકીલને આપી દેવાની શરતે વકીલે નોટિસ ફટકારી હતી. સરવાળે જે જોખમાયો એ દર્દીનો ડોક્ટર વચ્ચેનો સંબંધ હતો.

જીવનના મંચ પર જાણે કે માણસ એક નર્તક છે,

સમયનું કામ છે જોવું, સમય તો ફક્ત દર્શક છે

અડધો કલાક સતત બસ-પ્રવાસ કરીએ તો પેટમાંથી આંતરડાં બહાર આવી જાય એવો ઊબડ-ખાબડ રસ્તો, બસ નામનાં વાહનની શોધ થઈ હશે, ત્યારે પહેલવહેલું જે બહાર પડ્યું હશે એ મોડલ અને આજે જ ડરાઈવીંગ શીખવા બેઠો હોય એવો ડરાઈવર !

બસ ઉપડતાં પહેલાં જ મેં એને પૂછી લીધું: ‘કેટલા વાગ્યે પહોંચાડશો?’

‘બે કલાકમાં તો તમને ફેંકી દઈશું.’ એણે મૂછ ઉપર હાથ ફેરવ્યો. ‘તમે ફિક્કર ન કરો.’

‘ભાઈ, મારે કોઈ વાતે ઉતાવળ નથી. ભલે બેને બદલે ચાર કલાક લાગી જાય.’

‘કેમ ? ડર લાગે છે?’

‘ના, પણ સીધી વાત છે, મારે ત્યાં ઊતરવું છે, ફેંકાવું નથી.’

એ મોટેથી હસ્યો. સમય થયો એટલે એણે બસ ઉપાડી. પણ અમદાવાદની બહાર નીકળ્યા પછી મેં જોયું કે અમે જગતના સૌથી દુર્ગમ રસ્તા ઉપર જઈ રહ્યા છીએ. આ મુસાફરીમાં અકસ્માતનો ભય શૂન્ય પ્રતિશત હતો, કારણ કે અકસ્માત થવા માટે તેજ ગતિ હોવી જરૂરી હોય છે.

બસમાં માંડ આઠ-દસ પ્રવાસીઓ હતા. મોટાભાગના આદિવાસીઓ જેવા લાગતા હતા. બાપડા બે જણાં તો ખાલી બસમાં પણ ઊભા રહ્યા હતા. અમદાવાદનું પ્રદૂષણ ઓઝલ થયું અને પ્રકૃતિસુંદરીએ એની રૂપાળી કાયાનાં રંગો વિખેરવા શરૂ કર્યા. હું ખુલ્લી બારીમાંથી ઝપાટાભેર દોડી જતાં લીલાંછમ ખેતરો, આથમતો સૂરજ, બે પગ વાડ ઉપર મૂકીને શેઢાના પાન ચાવી રહેલી બકરીઓ અને વચ્ચે વચ્ચે ભરવાડ સ્ત્રી-પુરૂષોના ઝુમખાંને માણતો રહ્યો.

મારા હોઠો વચ્ચેથી સીટીનો ધીમો સૂર સરી પડ્યો. હું અત્યારે ‘મધુમતી’ ફિલ્મની શરૂઆતમાં ‘સુહાના સફર ઔર યે મૌસમ હસી’ ગીત ગાતા કથાનાયકની મનોદશામાં હતો. પ્રકૃતિની નિતાંત સુંદરતાને જોઈને ગમે તે ક્ષણે, ગમે ત્યાં ખોવાઈ જવાનો ડર લાગી રહ્યો હતો. આવા સમયે ‘મધુમતી’નો નાયક યાદ આવી જવાનું કારણ એક જ હતું, હું પણ એની જેમ મારી નોકરીના સ્થળે હાજર થવા જઈ રહ્યો હતો.

બસ ડરાઈવરે બે કલાક કઢ્યા હતા, પણ મંજિલ સુધી પહોંચતાં ત્રણ કલાક લાગી ગયા અને તો પણ શારીરિક હાલત એવી હતી કે એણે પહોંચાડ્યા એમ ન કહેવાય, ફેંક્યા એમ જ કહેવાય. એસ.ટી. સ્ટેશને હોસ્પિટલનું નામ મોટા અક્ષરે ચીતરેલી જીપ મને લેવા માટે રાહ જોઈને ઊભી હતી.

એ રાત મેં મારી જાતને નવા વાતાવરણમાં ‘સેટ’ કરવામાં ગાળી. બીજા બે દિવસ સામાનને ‘સેટ’ કરવામાં ગયાં. ચોથા દિવસે મેં સ્વપ્નમાં પણ ન કલ્પી હોય એવી ઘટના બની. મેં હોસ્પિટલની મારી રોજંદી ફરજ બજાવવાનું તો નોકરી ઉપર હાજર થયાના બીજા જ દિવસથી શરૂ કરી દીધું હતું, પણ અચાનક પહેલી વાર આવું બન્યું. રાતનાં આઠેક વાગ્યા હશે. હું જમવા બેસવાની તૈયારીમાં હતો, ત્યાં ટેલિફોન વાગ્યો. સામે છેડે કોઈ પ્રભાવશાળી વ્યક્તિ બોલી રહી હતી.

‘ડોક્ટર, હું નૌતમલાલ બોલું છું. તમારે તાત્કાલિક મારે ઘેર આવવું પડશે. મારા દીકરાની વહુને તકલીફ ઊભી થઈ છે. તમે કહેતા હો તો વાહન મોકલું. આવો છો ને?’

હું વિચારમાં પડી ગયો. કન્સલ્ટન્ટ બન્યા પછી સ્વાભાવિક રીતે જ કોઈને ત્યાં વિઝિટ ઉપર જવું પડે એ મારા મિજાજને અનુકૂળ આવે એમ ન હતું. ખાસ તો એટલા માટે કે આ ગાયનેકની લાઈન હતી. દરદીના ઘરે જઈને શારીરિક તપાસ કરવાની કડાકૂટ બહુ મોટી હોય છે. સાથે પંદર વાનાં લઈ જવા પડે અને છેવટે નિદાન એવું નીકળી પડે કે દરદીને સારવાર માટે તો હોસ્પિટલમાં જ ‘શિફ્ટ’ કરવાનો વારો આવે!

હું સહેજ ખચકાયો: ‘જુઓ, નૌતમભાઈ ! શક્ય હોય તો પેશન્ટને લઈને તમે જ અહીં આવી જાઓ. હું અડધા ભાણે ઊભો થઈને સારવારમાં લાગી જઈશ.’

‘પ્લીઝ, તમે જ અહીં આવી જાવ. સંધ્યાને બે મહિના થયા છે અને બ્લીડિંગ ચાલુ થઈ ગયું છે...’

નૌતમલાલના અવાજમાં દાદાગીરીનો કડપ ન હતો, પણ વિનંતીનો સૂર હતો. આ સ્થળે આવ્યાને મને ત્રણ-ચાર દિવસ માંડ થયા હતા, પણ આટલા ટૂંકા ગાળામાં મને જે પાંચ-સાત

અગ્રણી અને આદરણીય સજ્જનોનાં નામો જાણવા મળ્યા હતા એમાં એક નામ નૌતમલાલનું પણ હતું. પૈસાદાર હતા, સંસ્કારી હતા અને સમજદાર પણ હતા.

મેં નિર્ણય લઈ લીધો: ‘ભલે, હું આવું છું’ અને હું જમવા પણ ન રોકાયો. હું જાણતો હતો કે હું એક ખોટી પ્રણાલીને ઉત્તેજન આપી રહ્યો હતો. આમ દરદીના ઘરે જવાથી તો લોકો છાશવારે મને દોડાવતા રહેશે! પણ મેં જીભ કચરી નાખી હતી. હવે પીછેહઠનો પ્રશ્ન જ ન હતો.

હું મારી તૈયારીમાં જોડાઈ ગયો. હેન્ડ ગ્લોવ્સથી માંડીને કોટન સ્વોબ્જ, જરૂરી દવાઓ, ઈન્જેક્શનો અને આ બધાં ઉપરાંત પીઢ સ્ટાફ સિસ્ટર! ડરાઈવરે જીપ બહાર કાઢી. દસ મિનિટના ડરાઈવીંગ પછી અમે નૌતમલાલના બંગલે હતાં.

‘આવો, આવો ! સાહેબ, બહુ સારું કર્યું તમે. હું તમારી જ રાહ જોતો હતો...’ બિચારા પાંસઠેકની વયના ગર્ભશ્રીમંત વેપારી ગદ્ગદ થઈ ગયા. વિનયપૂર્વક આવકાર આપીને અમને ઘરની અંદર લઈ ગયા. જૂની ઢબની બાંધણી, ચાલીસેક વરસ જૂનું હોય એવું ફર્નિચર, વિશાળ ઓરડા, ઊંચી છત...! અમે બેઠાં.

‘શું લેશો, સાહેબ ? ગરમ કે ઠંડું?’ નૌતમલાલે પૂછ્યું. મેં નોંધ્યું કે એ વિધુર હોવા જોઈએ. પીવા માટે પાણી લઈને એમનો જુવાન દીકરો આવ્યો, મતલબ ઘરમાં બીજી કોઈ સ્ત્રીની ગેરહાજરી હતી. ઘરકામ માટે નોકર-ચાકર તો હશે જ, પણ સાંજ પડ્યે ચાલ્યા જતાં હશે.

‘આ નિમેષ છે, મારો દીકરો. મારે એક જ દીકરો છે. એના લગ્નને પાંચ વરસ થયાં. વહુની કૂખ ભરાતી નહોતી. ભગવાને પહેલી વાર અમારી સામે જોયું, ત્યાં અચાનક આમ...’

હું ઊભો થઈ ગયો. દરદી વિષે જરૂરી થોડીક વિગતો મને જાણવા મળી ગઈ. બાકીનું દરદીનાં ખુદનાં મોંએથી જાણી લેવાશે એમ સમજીને હું કામે વળગ્યો. બાજુના શયનખંડમાં જૂની ઢબના છત્રીપલંગમાં જુવાન, ગૌરવર્ણી સંધ્યા સૂતી હતી. મને જોઈને એણે ફિક્કું હસવાનો પ્રયત્ન કર્યો. જવાબમાં મેં હુંફાળું સ્મિત આપ્યું. ડોક્ટર અને પેશન્ટ વચ્ચે ઊખાભર્યો, વિશ્વાસભર્યો અને આદરભર્યો સંબંધ સ્થાપવા માટે પ્રારંભિક સ્મિતની આપ-લેથી વધુ સચોટ બીજો કોઈ ઉપાય નથી. એ બંધ કમરામાં નર્સની ઉપસ્થિતિમાં મેં સંધ્યાની શારીરિક તપાસ શરૂ કરી. નાડીના ધબકારા તેજ હતા, પણ ચિંતા કરાવે એટલાં તેજ નહી. બ્લડપ્રેશર સહેજ નીચું હતું, પણ એ કદાચ રક્તસ્ત્રાવના પ્રમાણને લીધે નહી, પરંતુ સંધ્યાના નાજુક શારીરિક બાંધાને સહજ હોય એવું હતું. પરંતુ કપરું કામ હવે આવ્યું. એના ગર્ભાશયની તપાસે મને અવઢવમાં મૂકી દીધો. સંધ્યા અવશ્ય સગર્ભા હતી, પણ રક્તસ્ત્રાવની માત્રા સહેજ વધારે હતી. ગર્ભાશયનું મુખ હજુ સુધી બંધ હતું, પણ એ ખૂલશે નહીં એવી કોઈ જ ખાતરી ન હતી. સંધ્યાનું નિદાન સારવારના બે પ્રદેશોની સરહદ ઉપર ઊભું હતું. પ્રબળ શક્યતા એવી હતી કે આ ગર્ભ ટકશે કે નહીં. એને ક્યુરેટિંગ દ્વારા દૂર કરી નાખવો જરૂરી હતો. બીજી શક્યતા આછીપાતળી હતી, કદાચ ખૂન વહેતું અટકી જાય અને ગર્ભ જો અત્યાર સુધી જીવંત હોય તો બચી પણ જાય.

મને પાંચ મિનિટ પહેલાં દિવાનખંડમાં સાંભળેલા નૌતમલાલના શબ્દો યાદ આવી ગયાં: ‘ભગવાને પાંચ વરસ પછી પહેલી વાર અમારા ઘર સામે જોયું...’ આ વાક્ય યાદ આવતાંની સાથે જ મેં આછીપાતળી શક્યતાનું તરણું ઝાલી લીધું: ‘નૌતમલાલ.’ મેં બહાર આવીને કહ્યું: ‘સ્થિતિ બહુ આશાસ્પદ નથી. રક્તના પ્રવાહમાં તમારી ભાવિ પેઢી તણાઈ જાય એવી સંભાવના વધારે છે, પણ આજની રાત આપણા માટે કતલની રાત છે. હું લોહી વહેતું બંધ થાય એ માટેની સારવાર શરૂ કરું છું. સંધ્યાને સંપૂર્ણ આરામ આપશો. જો કશી અણધારી તકલીફ થાય તો મને ટેલિફોન ન કરશો. એને લઈને સીધા હોસ્પિટલે જ આવી જજો. હું અડધી રાતે પણ ક્યુરેટિંગ કરી આપીશ અને સવાર સુધીમાં કંઈ ન થાય, આપણે આશા રાખીએ કે કંઈ ન થાય, તો... વેલ, શક્ય છે કે સવારનો સૂરજ તમારી આંખોમાં ચળકતાં આંસુઓને સૂકવી પણ નાખે!’

હું સારવાર શરૂ કરાવીને મારા રહેઠાણ ઉપર પરત ગયો, ત્યારે જમવાનું ઠંડું પડી ગયું હતું અને ભૂખ પણ! એ રાતે હું કાગનીદરમાં ઊંઘતો રહ્યો, અસંખ્ય વાર મને ગાડીનાં હોર્નના ભણકારા સંભળાતા રહ્યા. પણ સવારનો પીળો ચળકતો સૂર્યપ્રકાશ બારીની જાળીમાંથી ગળાઈને મારી બિડાયેલી આંખને ખોલી ગયો, ત્યારે લગભગ સવારના નવ વાગ્યા હતા. મતલબ કે સંધ્યાનો રક્તસ્ત્રાવ બંધ થઈ ગયો હશે!

પછીની વાત લાંબી છે, પણ ફાસ્ટ ફોરવર્ડ કરીને જોઈ લઈએ. સંધ્યાની તબિયત સુધરતી ગઈ. પંદર દિવસ બાદ એના ગર્ભનો વિકાસ પણ પકડાતો ગયો. નૌતમલાલને જિંદગી સાર્થક થતી લાગી, સંધ્યા આભારવશ હતી, એનો પતિ નિમેષ ખુશ હતો અને હું...? સાચું કહું તો હું જે ભાવ અનુભવી રહ્યો હતો એને માત્ર સંતોષ ન કહેવાય, આનંદ પણ ન કહેવાય, મારા

મનોભાવોમાં કયાંક છુપો દર્પ પણ ભળેલો હોવો જોઈએ. મને થયા કરતું હતું કે પરિણામ ભલે મારી ચિકિત્સાપદ્ધતિનું હતું, પણ એ નિદાન તો માફ હતું ને?! અને મેં સફળતાની ટકાવારી ઓછી હોય એવો માર્ગ પસંદ કર્યો હતો. સૂકાઈ જવાની ગેરન્ટીવાળા કૂમળા છોડને એની મૂળ માટીમાં ફરીથી રોપી આપ્યો હતો, વધુ મજબૂતીથી અને વધુ સચોટતાથી !

પૂરા મહિને સંધ્યાએ દીકરીને જન્મ આપ્યો. દીકરી ખરેખર અસાધારણ કહી શકાય એટલી હદે રૂપાળી હતી. ઘરમાં બધાં ખુશ હતાં. મારો ઓડકાર બુલંદ થયે જતો હતો. જો એ રાતે મેં એક અઘરો નિર્ણય ન લીધો હોત, તો આટલી સુંદર દીકરી આજે આ પૃથ્વી ઉપર હોત જ નહીં.

બે-ત્રણ વરસ પછી મેં નોકરી છોડી દીધી. એ સ્થળ છોડીને હું અમદાવાદ આવી ગયો. પણ નૌતમલાલ સાથેનો મારો સંબંધ ટકી રહ્યો. છ-બાર મહિને એમના સમાચાર મને મળતા રહેતા.

‘દીકરી મોટી થઈ ગઈ છે. એને નિશાળે મૂકી છે... ભણવામાં પહેલો નંબર લાવે છે... પિન્કી સાત વરસની થઈ... આજે એનો જન્મદિવસ છે, તમને બહુ યાદ કર્યા... પિન્કી પંદર વરસની થઈ... બોર્ડની પરીક્ષાની જોરદાર તૈયારીઓ કરે છે, તમારા આશીર્વાદની જરૂર છે...’

પછી નિમેષનો પત્ર: ‘મારા પપ્પાનું એંશી વર્ષની વયે હાર્ટએટેકથી અવસાન થયું છે. મરણપથારી ઉપર તમને પપ્પાજી યાદ કરતા હતા.’

બીજાં બે વરસ: ‘મારી પત્ની સંધ્યાનું કાર અકસ્માતમાં મૃત્યુ થયું છે. ઈશ્વરને ગમ્યું તે ખરું.’

માફ મન બિન્ન થતું ચાલ્યું. નિમેષનો માળો નવેસરથી ગોઠવાઈ રહ્યો હતો. પિતાજી ગયા, પત્ની ગઈ, મોટી પિન્કી પછી બે નાનાં દીકરાઓ પણ થયા હતા. હવે ઘરની તમામ જવાબદારી અઢાર વરસની પિન્કી ઉપર...!

અને છેલ્લા સમાચાર. નિમેષનો પિતરાઈ હમણાં મળી ગયો: ‘બહુ ખરાબ થયું. પિન્કી ગામના ઉતાર જેવા આવારા છોકરાની જોડે નાસી ગઈ. છોકરો બે વરસ જેલમાં રહી આવેલ છાપેલ કાટલું છે. કશું કમાતો નથી. પિન્કી કોઈપણ ફિલ્મ હીરોઈનને ટક્કર મારે એવી દેખાય છે. કાગડો દહીંથરું લઈ ગયો! નિમેષભાઈને આજ રાતથી ભોજન કરવાના પણ ફાંફા પડી ગયા છે. બિચારા માથું કૂટતા હતા. કહેતા હતા કે આ છોકરી જન્મી જ ન હોત તો કેટલું સાફ હતું?’

હું હલબલી ગયો. કેવું ભયંકર બની ગયું? એ રાતે મેં સંધ્યાનો ગર્ભ ક્યુરેટિંગ દ્વારા દૂર કરી નાખ્યો હોત તો સાફ હતું કે પછી એ ચાલુ રખાવ્યો એ સાફ કર્યું? ધીમે ધીમે હું વાસ્તવની ધરતી પર પાન-પા પગલી માંડી રહ્યો હતો. સંજોગો માનવીની અંદર છુપાયેલા દર્પને ઓગાળી નાખે છે. હવે હું આખાં ઘટનાક્રમને ફિલોસોફિકલી સમજી શકતો હતો. અમારું કામ માત્ર સારવાર આપવાનું હોય છે, એના પરિણામોથી અમે આનંદ પામી શકીએ, પણ અભિમાન નહીં. એમાં પણ ગાયનેકોલોજિસ્ટનું કામ તો માત્ર સાક્ષી બનીને ઊભા રહેવાનું છે, એણે સર્જક બનવાનો ગર્વ છોડવો જ રહ્યો.

અમે જેનો જન્મ કરાવીએ છીએ એ માત્ર એક બાળક હોય છે, મોટું થયા પછી એ વિવેકાનંદ બનશે કે વીરખન એ અમારા હાથની વાત નથી. અમે જો અપજશનો ટોપલો માથા પર લેવા માટે રાજી ન હોઈએ તો જશનો પહાડ ઊંચકી લેવા માટે ડોકું ધરવાનો મોહ પણ ન રાખવો જોઈએ.

જાવું બહુ કઠિન છે, કાગળ સુધી તો જા,
તળની મમત ન રાખ, પ્રથમ જળ સુધી તો જા

આબુના ભયંકર ખતરનાક અને છતાં પણ રમ્ય ઢોળાવો પર રમકડાંની જેમ સરકતી જતી કાર આખરે એક આશ્રમ પાસે આવીને ઊભી રહી. ફટાફટ દરવાજા ઊઘડ્યાં અને અંદરથી ‘અમે બે, અમારાં બે’ની જાહેરાતના ચિત્રમાં હોય છે એવું નાનું, ચાર જણાંનું બનેલું, સુખી કુટુંબ નીચે ઊતરી પડ્યું. પુરૂષ, સ્ત્રી અને બે બાળકો. પુરૂષે આશ્રમના બગીચાને પાણી પાઈ રહેલાં માળીને પૂછ્યું: ‘સચ્ચિદાનંદજીનો આશ્રમ આ જ છે ને?’

‘હા.જી.’ માળીએ વિવેકપૂર્વક જવાબ આપ્યો: ‘પધારોને ! માતાજી અંદર જ છે.’

હા, સચ્ચિદાનંદજી એ કોઈ સંતપુરૂષ નહોતાં, પણ સ્ત્રી હતાં, સાધ્વીજી હતાં. સત ચિત અને આનંદના સરવાળાને સ્ત્રીલિંગ કે પુલિંગ નથી હોતું, હોઈ પણ ન શકે. એ તો મનની અંદર વ્યાપ્ત પવિત્ર આનંદની સમાધિ અવસ્થા છે. માળીએ પ્રેમપૂર્વક મહેમાનોને આવકાર આપ્યો અને અંદરના મોટા ખંડમાં દોરી ગયો. પરસેવાથી રેબઝેબ ચારેય જણાં ઠંડુ પાણી પીને જરા સ્વસ્થ થયા.

‘કહાં સે આતે હો?’ માતાજીએ શિષ્ટ અવાજે શરૂઆત કરી.

‘ગુજરાતસે.’

‘તો આપણે ગુજરાતીમાં વાત કરીએ.’ માતાજી હસ્યાં: ‘હું પણ જન્મે ગુજરાતી છું. તમારું નામ?’

‘પ્રશાંત.’

‘શું કરો છો?’

‘ડોક્ટર છું. એમ.એસ. થયો છું. જનરલ સર્જરીમાં માસ્ટર ડિગ્રી મેળવેલી છે. પ્રાઈવેટ સર્જિકલ હોમ ધરાવું છું. આ મારી પત્ની છે. આ બાબો છે, નાની છે એ બેબી છે.’

‘કમાઈને બેઠા છો?’

‘ધરાઈ જવાય એટલું. સમૃદ્ધ છું.’

‘તો પછી અહીં સુધી લાંબા થવાનું કારણ?’

‘સમૃદ્ધ ખરો, પણ સુખી નથી. મનની શાંતિ માટે ભટકું છું. ક્યાંકથી તમારો રેફરન્સ મળ્યો, એટલે અહીં આવ્યો છું.’

સાધ્વીજી હસ્યાં. ડોક્ટર સામે નજર નોંધીને જોયું. પાંચ ફીટ દસ ઈંચની હાઈટ, મજબૂત દેહકાઠી, મોંઘાદાટ પેન્ટ-શર્ટ, પ્રેમિકા જેવી પત્ની, રમકડાં જેવાં બાળકો અને આશ્રમના ઝાંપા પાસે પડેલી રૂપકડી કાર! સુખ તો આટલામાં જ પરખાઈ આવતું હતું. સમૃદ્ધિ ઘરે હશે. પણ શાંતિ? મનનું ચેન? ચિત્તનો આનંદ? એ તો આદમીની અંદર વસતો હોય, એને પારખવો શી રીતે? સાધ્વીજીએ નજરને ધારદાર બનાવી. ડોક્ટરના મગજના પોલાણમાં ઉતારીને પાછી ખેંચી લીધી. માણસ સાચો લાગ્યો, સાત્વિક પણ.....! ખરેખર એને શાંતિની ઝંખના હતી અને જબરદસ્ત હતી.

‘ખરેખર શાંતિ મેળવવી છે? હું મેળવી આપું એવી!’

‘હા. પણ મારા દિલને એનાથી સમાધાન મળવું જોઈએ.’

‘હું કહું એમ કરવું પડશે. છે તૈયારી?’

‘કસોટી કરી જુઓ. માથું માગો તો એ પણ ઉતારી દઉં.’ ડોક્ટરે કમળપૂજા કરવાના અભિનય સાથે કહ્યું.

‘તો ચાલો, ઊભા થાવ. તમારી ગાડી ભલે અહીં જ રહી. આપણે બીજી ગાડીમાં જઈએ છીએ.’

‘પણ ક્યાં?’

‘નીચે. આબુ રોડ.’ આટલું કહીને માતાજી ઊભાં થયાં. બીજા એક ભક્ત ગાડી લઈને થોડી વાર પહેલાં જ એમને મળવા માટે આવ્યા હતા. એમની ગાડી ઉછીની લીધી. એમનો ડરાઈવર પણ માંગી લીધો. ‘હમણાં જ આવું છું.’ કહીને નીકળી પડ્યા. સીધા જઈ પહોંચ્યા આબુરોડની એક રેડીમેઈડ કપડાની દુકાનમાં. દુકાનદારને હુકમ કર્યો: ‘એક જોડી ઝભ્મો-લેંધો આપ.’ પેલો માતાજીને ઓળખતો હતો. એમની કાર્યપદ્ધતિને પણ ઓળખતો હતો. એટલે સૌથી સસ્તો, ઘરાકોના હાથમાં ફરીને ચોળાઈ ગયેલો, મેલોદાટ ઝભ્મો-લેંધો કાઢી આપ્યો.

‘ડોક્ટર, અંદરની ઓરડીમાં જઈને કપડાં બદલી આવો. તમારા કિંમતી શર્ટ-પેન્ટ

અહીં જ મૂકી દો અને આ પહેરી લો.’

‘કેમ, એનાથી શું વળશે?’

‘એ ધીમે ધીમે સમજાશે.’ માતાજી મર્મણુ સ્મિત કરી રહ્યાં હતાં. ડો. પ્રશાંતે આદેશનું પાલન કર્યું. ઓરડીના અરીસામાં જોયું તો હસવાનું પણ ભૂલી ગયા. આ કપડામાં એમનું તેજ, ડોક્ટર તરીકેનું ગૌરવ, એમની આભા બધું જ ઓસરી જતું હતું.

‘હવે ?’

‘હવે અમે જઈએ છીએ આશ્રમ તરફ ગાડીમાં બેસીને, તમારે અહીં જ રહેવાનું છે. સાંજ સુધીમાં આશ્રમ ઉપર આવી જજો. મને ખબર છે કે તમારું પાકીટ તમારી પત્ની પાસે પડ્યું છે. તમારે ઘડિયાળ, વીટી કે ચેઈન વેચવાના નથી. કોઈની પાસેથી ઉછીના પૈસા માંગવાના નથી. તમે ડોક્ટર છો એવી ઓળખાણ કોઈને આપવાની નથી. તમારી પાસે બે કલાકનો સમય છે. જો તમે એટલા સમયમાં આવી નહીં પહોંચો તો ખોટી માથાકૂટ પડતી મૂકજો. હું તમારી ગાડી અને પરિવારને અહીં મોકલી આપીશ. સીધા અમદાવાદ જવાનો રસ્તો પકડી લેજો. શાંતિ નામનું સ્ટેશન તમારા જેવા પ્રવાસી માટે નથી એમ સમજી લેજો.’ માતાજી કોઈ ગુરૂ જેમ શિષ્યની આકરી કસોટી કરે એમ ડોક્ટરની સામે બીજી વાર જોયા પણ વગર ગાડીમાં બેસીને સડસડાટ ઊપડી ગયાં.

ડોક્ટર હતપ્રભ બનીને જોતા રહ્યાં. દુકાનદારે લાકડી ઉપર બાંધેલું કપડું ઝાટકીને માંખો ઉડાડવાનો અભિનય કર્યો. ઈશારો ખુલ્લો હતો: ‘દુકાન આગળથી ટળો. હવા આવવા દો. અહીં શું ભિખારીની જેમ ઊભા રહ્યા છો?’ હા....! ભિખારી જ! ડો. પ્રશાંતના પેટમાં આંતરડાનું ભુમરાણ ઊઠ્યું. કકડીને ભૂખ લાગી હતી. સવારનું કશું ખાધું ન હતું. મનમાં હતું કે માતાજીનાં આશ્રમે જઈને પેટપૂજા કરીશું. પણ માતાજીએ તો ભારે કરી. કપડાં ઉતારી લીધાં. પાછું કોઈની પાસેથી ઉધાર માંગવાની પણ મનાઈ કરતાં ગયાં.

અચાનક એમના મગજમાં વિચાર ઝબક્યો. ઉધાર માગવાની મનાઈ છે, પણ માગવાની ક્યાં ના છે? તરત જ મનમાંથી બ્રેક લાગી, માગવું એ તો ભીખ કહેવાય. તો શું કરવું? પદયાત્રા શરૂ કરી દેવી? ભૂખ્યા પેટે બળવો કર્યો. પગ કરતાં હાથને તકલીફ દેવી બહેતર રહેશે. ભીખ તો ભીખ, અહીં કોણ પોતાને ઓળખવા નવરૂં બેઠું છે? ડોક્ટરે આજુબાજુ નજર દોડાવી. સામે મંદિરના પગથિયાં પાસે પાંચ-સાત ભિખારીઓ બેઠા હતા. ગંદા, ફાટેલા કપડાં પહેરેલાં, વધેલી દાઢીવાળા, નિસ્તેજ ચહેરાવાળા, અપંગ, જુગુપ્સા ઉત્પન્ન થાય એવા...! ડોક્ટરે વધુ વિચાર કરવાનું માંડી વાળ્યું. ભિખારીઓની વચ્ચે જઈને ગોઠવાઈ ગયા. આવતા-જતા શ્રદ્ધાળુઓ સામે હાથ લાંબો કરીને ભીખ માટે યાચના કરી.

‘શું છે?’ એમનો કલીનશેવ્ડ ચહેરો અને આંખ પરના સોનેરી કેમના ચશ્માં જોઈને એક પુરૂષે પૂછપરછ કરી.

‘પૈસાની જરૂર છે.’

‘શરમાતો નથી? ગળામાં સોનાની ચેઈન છે, હાથમાં વીટી અને ઘડિયાળ છે. મારા બેટા ભીખ માગીને દાગીના પહેરે છે અને અહીં સોનું જોવાના સાંસા છે! શું જમાનો આવ્યો છે?’ બબડતો બબડતો પેલો પગથિયાં ચડી ગયો. કદાચ આજે એ ભગવાન પાસે હાથ જોડીને માગણી પણ આવા નસીબદાર ભિખારી થવાની જ કરવાનો હશે.

ડોક્ટરે બીજી જ મિનિટે શરીર ઉપરનો તમામ શણગાર ઉતારીને ઝભ્ભાના ખિસ્સાને હવાલે કરી દીધો. પણ ચહેરા ઉપર ઝલકતી સુંવાળપને ક્યાં સંતાડવી? ભિખારીનો અભિનય અસલી ભિખારીઓની પંગતમાં તો નહીં જ જામે એમ સમજીને એ ઊભા થઈ ગયા. બાજુમાં થોડે દૂર પાનનો ગલ્લો હતો, ત્યાં જઈને ગલ્લાવાળાને આજીજી કરી, ‘બોસ, વખાનો માર્યો હું વધુ કંઈ કહી શકું એમ નથી. ઉપર સુધી જવા માટેનું ભાડું આપ. તારો ઉપકાર કદી નહિ ભૂલું.’

પણ પાનવાળો પીગળ્યો નહીં. ભિખારીઓ એણે કરેલા ઉપકારને યાદ રાખે એ બાબતમાં એને ખાસ રસ જેવું લાગ્યું નહીં હોય. બહુ બહુ તો એણે મફત પાન બનાવી આપવાની ઓફર કરી. પણ એ વાત ડોક્ટરને મંજૂર નહોતી. પાન ખાતાં ભિખારીને તો કોઈ પૈસોયે ના આપે! સમય સરકી રહ્યો હતો. ડોક્ટર એક અવળવાણી જેવો પડકાર હારી જવાની અણી પર હતા. ભીખ માગવી અને મેળવવી પણ કેટલી મુશ્કેલ વાત છે એ આજે સમજાયું. એમણે હવે શરમ સાથે છૂટાછેડા લઈ લીધા. રસ્તા ઉપર ચાલતા એક એક માણસને રોકીને રૂપિયા માગવાનું શરૂ કર્યું. છેવટે એક જણ હરિનો લાલ નીકળ્યો. એમને સાવ ભિખારી માનીને નહીં, પણ સંજોગોનો શિકાર બનેલા ગૃહસ્થ સમજીને વીસ રૂપિયા આપી દીધા.

ડોક્ટરની આંખમાં આંસુ આવી ગયા. રૂપિયાનું આ મૂલ્ય છે? પેશન્ટની પલ્સ પર અડધી મિનિટ હાથ મૂકીને એ સો-દોઢસો રૂપિયા કમાઈ લેતા હતા. એકાદ કલાકનું ઓપરેશન દસ-પંદર હજાર રૂપિયા તાણી લાવતું હતું. પૈસો એમની પાસે બહુ સરળતાથી આવતો હતો. પણ એ તો એમની પાસે! એ જેમની પાસેથી આવતો હતો એમનું શું? એમના અસંખ્ય દર્દીઓ ગામડાંના હતા. ગરીબ હતા. એમણે આપેલી નોટોમાં પરસેવાની ભીનાશ હતી. એ ભીખ નહોતી, મજૂરી હતી અને ભીખ કરતાં મજૂરીની ટંકશાળમાં બહાર પડતી કરન્સી વધુ મોંઘી હોય છે. આ વાત આજે સમજાણી. એક ટેક્સીવાળો જોરજોરથી ઘરાકોને ખેંચી રહ્યો હતો: ‘એક સવારી કે બારહ રૂપયે.... એક સવારી કે બારહ રૂપયે!....’ ડૉ. પ્રશાંતે ગણતરી કરી જોઈ. ભાડું કાઢતાં આઠ રૂપિયા વધતા હતા. એટલામાં પેટ ભરીને નાસ્તો પણ થઈ જાય. પણ કોણ જાણે કેમ. હવે ‘ભૂખ’ મરી ગઈ હતી. વધારાના આઠ રૂપિયા મંદિરની બહાર બેઠેલાં ‘જાતભાઈઓ’માં વહેંચીને એ ટેક્સીમાં ગોઠવાઈ ગયા. સવારી ‘પેક’ થઈ ગઈ એટલે ડરાઈવરે ગાડી ઉપાડી. થોડી જ વાર પછી ડોક્ટર મા સચિદાનંદની સન્મુખ બેઠા હતા.

માતાજીએ વહાલપૂર્વક એમની સામે જોયું. પ્રસાદની થાળી મંગાવીને આગ્રહપૂર્વક ભોજન કરાવ્યું. પાણી પાડ્યું. પછી શાંતિથી પૂછ્યું: ‘બેટા, કંઈ ફરક જેવું લાગે છે?’

‘હા, મા ! મનમાંથી અહંકાર ઓગળી ગયો. મારો પૈસો તો મારી ડિગ્રીને આભારી છે, મારી ચમક-દમકને આભારી છે. મારા કપડાંને આભારી છે. મારી ઓળખમાંથી આ બધું કાઢી નાખું તો બાકી શું રહે છે? ઊભી બજારે એક કલાક સુધી અથડાયા કરું તો યે કોઈ આ દેહને એક રૂપિયો પણ આપતું નથી.’

‘બેટા, દુનિયાની કડવી વાસ્તવિકતા જોઈ લીધી ને ?’

‘જોઈ લીધી, મા.....!’

‘તારા માટે ભીખ માગી એવી બીજા માટે માગી શકાશે, બેટા ?’ માતાજી ધીમે ધીમે વાતનાં મર્મ તરફ આવી રહ્યાં હતાં.

‘એટલે ?’

‘છોડી દે આ માયા તમામ! તારી જે દશા આ એક કલાક દરમિયાન હતી, એવી જ દશા, એના કરતાં પણ વધુ દયાજનક, વધુ ક્ષોભજનક સ્થિતિ આ દેશના ઝેંચી ટકા લોકોની છે. ઈશ્વરે તારા હાથમાં જાદુ મૂક્યો છે. એ કુદરતની કૃપાને કમાણીનું સાધન બનાવવાનું બંધ કરી દે. તારા ઈલમને છુટ્ટો મેલી દે. ચેરીટેબલ હોસ્પિટલ શરૂ કર. સાવ પડતર ભાવે સારવાર, ઓપરેશન કરવાનું ચાલુ કર. પૈસા ખૂટે તો તવંગરોની પાસે જઈને હાથ લાંબો કરજે. આ જગત માત્ર ભિખારીઓથી જ ભરેલું નથી. એમાં જગડુશા જેવા દાતાઓ પણ વસે છે. તું મારી પાસે શાંતિની ખોજમાં આવ્યો હતો ને? જા, તને મારાં આશીર્વાદ છે. તું ગરીબ દર્દીઓને તનની શાંતિ આપ. તારા મનની શાંતિનું મૂળ એમાં જ પડેલું છે.’ માતાજીએ હથેળી ઊંચી કરી. ડૉ. પ્રશાંત પ્રણિપાતની મુદ્રામાં ઢળી પડ્યા.

આ લેખ એ મારી કવિકલ્પના નથી. આ માની ન શકાય એવી વાત જ્યારે તમે વાંચી રહ્યા હશો, બરાબર એ જ સમયે ડૉ. પ્રશાંતનું અઘતન ચેરીટેબલ દવાખાનું અમદાવાદના ધરણીધર દેરાસર વિસ્તારમાં શુભારંભ પામી રહ્યું હશે. તાલુકાના શહેરમાં આવેલી એમની ખાનગી, ધીકતી પ્રેક્ટિસ એમણે બંધ કરી દીધી છે. આખા પરિવારે જિંદગીની જાહોજલાલી જોઈ લીધી છે, હવે ફકીરીનો માર્ગ સ્વીકાર્યો છે. એમની પત્ની રાજખુશીથી એમની પાછળ જ છે, અદલ એ જ રીતે જે રીતે આજથી બાર વર્ષ પહેલાં લગ્નની ચોરી ફરતે ચાર ફેરા ફરવામાં પતિની સાથે હતાં.

આજે એક વાત મારા ડોક્ટર મિત્રોને પણ કહેવી છે. ગુજરાતભરના જુનિયર-સિનિયર તબીબોએ ‘ડૉ.ની ડાયરી’ને ખૂબ ખૂબ પ્રેમ આપ્યો છે. એટલે જ મારા મનમાં પડેલી વાત એમની આગળ રમતી મૂકું છું. જિંદગીના દસ, વીસ કે ત્રીસ વર્ષ ભલે નોટો છાપવામાં ગાળી દો, દુકાનો ખોલો કે પોલીક્લિનિકના અડડાઓ ચલાવો, પણ ઓડકાર આવી ગયા પછી તો કંઈક વિચારો! પ્રત્યેક શહેરમાં કમ સે કમ એક તો એવો મર્દ પાકે જે આપણી જમાતને ઊજળી દેખાડી બતાવે. એમ ન માનશો કે નિશાન ફક્ત તમારી જ દિશામાં નોંધાયેલું છે, હું પણ તમારી વચ્ચે જ ઊભો છું. બાપદાદાની બાંધેલ ડહેલી, એક મેડીબંધ હોલ હવેલી, ગામની ચિંતા ગોંદરે મેલી, સૌ સૂતાં હોય એમ કાં લાગે? આપણામાંથી કો’ક તો જાગે!

(જેને જાગવું હોય એ મારો સંપર્ક કરી શકે છે, બાકી ઊંઘવું જ હોય તો બિછાનાં ક્યાં કમ છે? હા, પૈસો પથારી આપી શકે છે, ઊંઘ નહીં.)

દિલ જ કાબા હૃદય જ કાશી છે

યુવાન સ્માર્ટ હતો. દેખાવડો પણ ખરો. પણ એથી શું? એવા હીરો ટાઈપ હસબન્ડઝ તો બહુ જોઈ નાખ્યા. કોઠીમાં ભરેલા જેટલા દાણા એટલા આવા માણા! ‘સાહેબ, સુરતથી આવું છું. મારી વાઈફ પ્રેગન્ટ છે. આ એનો સોનોગ્રાફી રિપોર્ટ. છેક છેલ્લા સમયે લેડી ડોક્ટરે હાથ અદ્ધર કરી દીધા છે. કે છે કે તમારું બાળક પેટની અંદર જ મરી જશે.’ એના શબ્દે શબ્દમાં નિસબત હતી, ચિંતા હતી અને અસહ્ય દર્દ હતું. હોય એ તો. આવું પણ મેં ઘણા બધા પતિદેવોમાં જોયેલું છે. પત્ની ગર્ભવતી હોય અને કોઈ મોટી કોમ્પ્લેક્શન છે એવી ખબર પડે ત્યારે ભલભલા સ્માર્ટ અને હોશિયાર પતિદેવો આવા થઈ જતા હોય છે. હવા નીકળી ગયેલા ફુગ્ગા જેવા.

મેં સોનોગ્રાફીનો રિપોર્ટ હાથમાં લીધો. વાંચ્યો. વાત સાચી હતી. એ રિપોર્ટ ન હતો, પણ હજુ સુધી ન જન્મેલા બાળકની ‘મરણોત્તરી’ હતી. ગર્ભસ્થ શિશુનું પેટ ભયજનક હદે ફૂલી ગયેલું હતું. એના પાચનતંત્રમાં માત્ર નાનાં આંતરડાં સુધીનો જ માર્ગ વિકસ્યો હતો. એ પછી રસ્તો બંધ હતો. મોટું આંતરડું બન્યું જ ન હતું. આનો અર્થ એ કે આ બાળક જન્મ્યા પછી પણ થોડાક દિવસમાં મૃત્યુ પામે. એ મોં વાટે જે કંઈ લે (ધાવણ કે પાણી) તે આગળ વધી ન શકે. નાનું આંતરડું ફૂલતું જાય અને આખરે...! આવું પણ મેં ઘણીવાર જોયું છે.

આ જ નહીં, તો એનો ભાઈ! ફાંટાબાજ કુદરત સેંકડોમાં કે હજારોમાં એક વાર આવી અવળચંડાઈ બતાવતી જ રહે છે. ભૂણની રચના વખતે જ કોઈને કોઈ કારણે આવી ખામીઓ ઉત્પન્ન થતી રહે છે. હૃદયમાં કાણું, હાથ-પગમાં પાંચને બદલે છ આંગળીઓ, બે માથાં, એક ધડ, ચાર હાથ, ચાર પગ અને એકબીજા સાથે જોડાયેલાં ટ્રવિન્સ, કપાયેલો હોઠ, તાળવામાં કાણું. હજારો વિકૃતિઓ હોઈ શકે છે. એ ભણવા માટે તો આખું એમ્બ્રિયોલોજીનું શાસ્ત્ર રચાયું છે.

મેં એને ઠંડો પાડ્યો, ‘સુરતનાં લેડી ડોક્ટરે ભલે હાથ અદ્ધર કરી દીધા, પણ તું તારી વાઈફને અમદાવાદ લઈ આવ. હું તને ખાતરી આપું છું, તારા બાળકને મરવા નહીં દઉં.’ આવી સલાહ પણ મેં અસંખ્ય દરદીઓને આપી હશે અને હિંમત પણ! એમાંયે કંઈ મોટી વાત નથી. સુરત, વડોદરા અને રાજકોટ મોટા શહેરો ખરાં એની ના નથી, પણ તબીબી સારવારમાં અમદાવાદ ક્યાંય આગળ છે. (અને પ્રમાણમાં ઓછું ખર્ચાળ પણ.) મારે તો બીજું કંઈ કરવાનું ન હતું. એ યુવાનની પત્નીને તપાસીને યોગ્ય સમયે એનું બાળક જન્માવી દેવાનું હતું. પછીનું કામ હોશિયાર પીડિયાટ્રીક સર્જર્જનનું હતું.

નવજાત શિશુનું ઓપરેશન કરીને એના પેટની અંદર નવું મોટું આંતરડું બનાવી આપવું એ સુપર સ્પેશિયલાઈઝેશનનું કામ હતું. એ કોઈ રૂટીન સર્જરી ન હતી. અને મારા ધ્યાનમાં આવો એકાદ યુવાન, હોશિયાર સર્જન હતો. (છે.) સુરત, વડોદરા કે રાજકોટમાં પણ હશે, પણ એ મારા ધ્યાનમાં નથી. જો સુરતમાં હોય તો પછી ત્યાંનાં લેડી ડોક્ટરે હાથ અદ્ધર શા માટે કરી દેવા પડે! યુવાનનું નામ ક્ષિતજિ. મારી સલાહ માનીને એ સુરત ગયો. પત્નીને લઈને પાછો આવ્યો. મેં ‘ચેકઅપ’ કર્યું. બાળક હજુ સુધી તો જીવિત હતું. સોનોગ્રાફી નવેસરથી કરાવી તો ખબર પડી કે એકાદ દિવસમાં જ બાળકને બહાર કાઢી લેવું પડશે. નહીતર એ અંદર જ આથમી જશે. ક્ષિતજિ અને એની પત્ની (એનું નામ કિરા) મારી વાતમાં સંમત થયાં.

આવું પણ સેંકડો વાર બનતું આવ્યું છે. જે દર્દીને ડોક્ટરમાં વિશ્વાસ હોય છે તે એનો પડયો બોલ ઝીલી લેતા હોય છે. મેં સારું મુહૂર્ત જોઈને કિરાનું સર્જરીઅન કર્યું. દીકરીનો જન્મ થયો. તરત મેં એને બાળરોગ નિષ્ણાતના હાથમાં સોંપી દીધી. ઓપરેશન કરતાં કરતાં જ પૂછી લીધું, ‘કેવી છે બેબી? બચી તો જશે ને? એવું લાગે તો અત્યારે જ તમારા નર્સિંગ હોમમાં લઈ જાવ. બહાર એના પપ્પા હાજર છે એની સાથે જરૂરી વાત મેં ઓપરેશન પહેલાં જ કરી લીધી છે. સેવ ધીસ ચાઈલ્ડ!’ પછી મને યાદ આવ્યું કે આ કંઈ ચણા-મમરા ખરીદવા જેવું કામ ન હતું. ડો. પટેલ ગુજરાતના સૌથી નામાંકિત અને સૌથી હોશિયાર પીડિયાટ્રીક સર્જર્જન છે.

એ પોતાનું પ્રાઈવેટ નર્સિંગ હોમ પણ ધરાવે છે અને શહેરની સૌથી મોટી મ્યુનિસિપલ હોસ્પિટલમાં (વી.એસ.માં) પણ સેવા આપે છે. માટે મેં ઉમેર્યું, ‘ડો. પટેલ, ક્ષિતજિ સાથે ખર્ચ બાબતની ચર્ચા કરી લેજો. એ મધ્યમવર્ગીય માણસ છે. ખાનગી સારવારનો ખર્ચ કદાચ એ ન ઉઠાવી શકે. એવું હોય તો તમે આ બાળકીને વી. એસ.માં...’ ડો. પટેલે એમ જ કર્યું. એમ જ એટલે ક્ષિતજિ સાથે નિખાલસતાથી ચર્ચા કરી. ચોવીસ કલાક પણ ન થયા હોય એવી નવજાત

બાળકીને બેહોશ કરીને એના કુમળા દેહ પર ત્રણ-ચાર કલાક ચાલે તેવું લાંબું ઓપરેશન કરવું, ઈન્જેક્શનો તથા બીજી દવાઓની કિંમત અને ઓપરેશન પછીની દેખરેખ.

ખાસ તો એ બાળક દીકરી હતી એ વાતની મને સભાનતા હતી. અંગત રીતે હું જાણું છું કે ‘દીકરી વહાલનો દરિયો’ નામની ફેકમફેક ભલે બહુ ચાલતી હોય, પણ જ્યારે પૈસા ખર્ચવાનો સમય આવે છે, ત્યારે આ દંભી સમાજમાં તોલમાપ અને કાટલાં તરત જ બદલાઈ જાય છે.ડો. પટેલે કહેલો ખર્ચનો આંકડો મોટો હતો. (છતાં કામ પ્રમાણે વાજબી હતો. અન્ય શહેરોમાં એનાથી બમણો ખર્ચ થઈ જાય.) ક્ષિતિજે એક આછા-અમથા થડકારા વગર કહી દીધું, ‘ભલે, સાહેબ! પૈસાની સગવડ હું ગમે ત્યાંથી કરી લઈશ, પણ મારી દીકરીને બચાવી લો!’ આવું પણ મેં જોયું છે. સેંકડો હજારો વાર નહીં, પણ બે-ચાર વાર તો ખરું જ. પૈડા પાછળ પાગલ આ હિન્દુસ્તાનમાં જલેબીને વધાવનારા જવાંમદોં, ભલે જૂજ તો જૂજ, પણ મેં જોયેલા છે. આ ક્ષિતિજે એમાં એક વધુ ઉમેરાયો.

પણ પછી એક નવી, ન ધારેલી ઘટના બની ગઈ. જેટલા દિવસ કિરા મારા નર્સિંગ હોમમાં રહી, એ દરમિયાન રોજ થોડો-થોડો સમય હું એની સાથે ‘સત્સંગ’ કરતો રહ્યો. ત્યારે મને જાણવા મળ્યું કે એ તો ઝખ્મી ઔરત હતી. સમયનો માર ખાધેલી સ્ત્રી. ‘હું મારા પતિથી પાંચેક વરસે મોટી છું. દેખાવમાં પણ એના કરતાં સહેજ ઉતરતી. સૌથી મોટી વાત, હું વિધવા હતી. મારો પ્રથમ પતિ કુટુંબકલેશ (એના ભાઈઓ સાથેના કંકાસ)ના કારણે ગળે ફાંસો લગાવીને ચાલ્યો ગયો. પાછળ મને અને મારી આઠ વર્ષની દીકરીને રડતાં મૂકીને મરી ગયો. મારા માટે જગતનો અર્થ અંધકાર હતો અને આશાનો અર્થ હતો અમાસ. એવા સમયે ક્ષિતિજે મારા જીવનમાં આવ્યો.’ ‘એ ત્યારે કાચો કુંવારો હતો?’ મેં પૂછ્યું.

‘ના, કુંવારો ન હતો, પણ ‘કાચો’ ખરો!’ કિરા દર્દભર્યું હસી, ‘એના લગ્ન તો થયાં હતાં, પણ એની પરણેતરે પહેલી જ રાતે એને કહી દીધું કે એ બીજા કોઈને ચાલતી હતી. માત્ર મા-બાપના દબાણને વશ થઈને એણે આ લગ્ન કર્યું છે. ક્ષિતિજે જરા પણ મારપીટ કે બળજબરી ન કરી. બીજી સવારે જ પ્રેમપૂર્વક એને પિયરમાં વળાવી દીધી. એ પછી અમે મળ્યાં. એ સ્માર્ટ છે, હેન્ડસમ છે, મહિને ત્રીસ-પાંત્રીસ હજાર કમાઈ લે છે. એને કાચી કુંવારી છોકરી મળી જાય તેમ હતી, પણ મારી દાસ્તાન સાંભળીને એ દ્રવી ગયો. આમ પણ એ ખુદ ધાયલ હતો. એટલે ધાયલ કી ગત ધાયલ જાણે, એ ન્યાયે એણે મારો હાથ પકડી લીધો. અમે પરણી ગયાં.’

હું પૂછ્યા વગર રહી ન શક્યો, ‘આ કંઈ પ્રેમ ન કહેવાય, આ તો દયા...’ ‘હા, દયા હશે, પણ શરૂઆતમાં, પછી તો પ્રેમ અને નર્ચો પ્રેમ જ રહ્યો છે. બસ, આટલામાં સમજી જાવ કે હું જગતની સૌથી ભાગ્યશાળી પત્ની છું.’ હું વિચારમાં પડી ગયો. વિધાતાએ વિધવા બનાવેલી સ્ત્રીને સધવા બનાવવી, ઉમર-દેખાવ અને કૌમાર્ય બધું જતું કરીને એને પત્ની તરીકે સ્વીકારવી, એની સાથે એની આઠ વર્ષની દીકરીને પણ પિતાનો છાંયડો આપવો. આટલું ઓછું હોય તેમ આ મરવા માટે જ જન્મેલી દીકરીને (હા, દીકરીને, દીકરાને નહીં) લખલૂંટ ખર્ચ કરીને બચાવી લેવી! આવું હું પહેલી વાર જ જોઈ રહ્યો હતો. હજારો કે સેંકડો વાર નહીં, પહેલી જ વાર. ‘બેટી બચાવો’ એ આજે મારી સામે સરકારી સૂત્ર નહીં, પણ સોનેરી સત્ય હતું. ક્ષિતિજે મારી નજરમાં હીરો ટાઈપ નહીં, હીરો જ હતો.’

(શીર્ષક પંક્તિ: ‘રાજ’ લખતરવી)

રે મન, ચાલ મહોબ્બત કરીએ,

નદી-નાળામાં કોણ મરે, ચલ, ડૂબ ધૂધવતે દરિયે.

‘જો, આ શું છે? જોઈ લે, તારી આંખો ફાટી જશે!’ વલ્લભના બોલવામાં મગરૂરી હતી, એની આંખોમાં અભિમાન હતું અને લંબાયેલા જમણા હાથમાં સિનેમાની ટિકિટનું ફાટેલું અડધિયું હતું. મારી આંખો ફાટી તો નહીં, અલબત્ત, ઝીણી અવશ્ય થઈ.

‘શું છે?’ હું સિનેમાની ટિકિટમાં છુપાયેલો સંકેત સમજી શકું એટલો ચાલાક સાબિત ન થયો.

‘શું છે એમ પૂછે છે?!’ વલ્લભના અવાજમાં મારી બાલિશતા પ્રત્યેનો પ્રગટ તિરસ્કાર દેખાઈ રહ્યો હતો: ‘અરે, ‘શોલે’ની ટિકિટ છે ‘શોલે’ની...’

‘તો ?’ હું એણે કહ્યું એ તો સમજ્યો, પણ એ જે કહેવા માગતો હતો એ હજીયે સમજી ન શક્યો.

‘અરે, ગાંડા ! ‘શોલે’ પડ્યું એની પહેલાં દિવસના પહેલાં ‘શો’ની ટિકિટ છે!! શુક્રવારે ત્રણથી છનાં શોમાં બાલકનીમાં બેસીને બંદા જોઈ આવ્યા. બહાર તો જે ભીડ હતી, જે ભીડ હતી! પડે એના કટકા! પણ બંદાએ તો સવારથી જ બુકિંગ કરાવી રાખેલું.’

મને એની બાલિશતા ઉપર દાઝ ચડી: ‘પહેલાં જ દિવસે ફિલ્મ જોવામાં કોઈ ખાસ ફાયદો થાય છે? એ લોકો એક વધારાની રીલ બતાવે છે! કે પછી આવા પ્રેક્ષકોનું જાહેરમાં સન્માન કરે છે?’

પણ મારી કરામત નિષ્ફળ ગઈ. મેં ફેંકેલો કટાક્ષ નિશાન ચૂકી ગયો. વલ્લભની ટટ્ટાર ગરદન એક સેન્ટિમીટર જેટલું પણ ન ઝૂકી.

‘એ તને નહીં સમજાય. વરસાદ તો ચોમાસાનાં ચારેય મહિના વરસતો હોય છે, પણ પહેલા વરસાદની તોલે આખું ચોમાસું યે ન આવે. એવું જ આ ફિલ્મોનું છે. મેં તો જેટલી ફિલ્મો જોઈ છે એ બધી જ આ રીતે જોઈ છે.’

મને એની વાત તદ્દન અર્થહીન તો ન લાગી, પણ એનો તર્ક સાચો ન લાગ્યો. એકવાતમાં તો હું પણ સંમત હતો, પ્રથમ શોમાં ફિલ્મ જોવાનો મોટો ફાયદો એ કે આપણે એ ફિલ્મની ગુણવત્તા વિશે, કે બોક્સ-ઓફિસ ઉપરની એની સફળતા કે નિષ્ફળતા વિશે સભાન ન હોઈએ. એટલે આપણો અભિપ્રાય એ માત્ર આપણો જ હોય, બીજાનો નહીં, પણ વલ્લભની કાર્યપ્રણાલી પાછળ આવી કોઈ સમજણ ન હતી, એમાં તો હતી નરી આછલકાઈ, અર્થહીન મગરૂરી અને કોઈપણ કારણ વગરનું અભિમાન. પહેલાં શોમાં ફિલ્મ જોવાથી જાણે જગત જીતાઈ ગયું હોય એવી એની બોડી લેંગ્વેજ બની ગઈ હતી. એનું ચાલે તો એ ‘શોલે’ ફિલ્મ બનતી હતી, ત્યારે એના લોકશન ઉપર જઈને જોઈ આવે.!

વલ્લભ ડોક્ટર તો અત્યારે છે, બાકી પંચોતેરની સાલમાં તો એ માત્ર વલ્લભ જ હતો. અલબત્ત, એ વખતે એ મેડિકલ સ્ટુડન્ટ અવશ્ય હતો. હું જામનગરની મેડિકલ કોલેજમાં ભણતો હતો અને વલ્લભ અમદાવાદમાં, ક્યારેક વેકેશનમાં અમે મળી જતા, ત્યારે મને એના આગલા ‘વલ્લભ સંપ્રદાય’નો પરિચય મળી જતો.

આવી જ રીતે એક દિવસ એણે મને એસ કલરનું એક શર્ટ બતાવીને પૂછ્યું હતું: ‘કયું કાપડ છે આ? કહી બતાવે તો ખરો!’

મેં પહેલાં પગથિયે જ હાર કબૂલી લીધી: ‘હું માણસ પારખી શકું છું, પણ કાપડ નથી પારખી શકતો. મારી પોતાની મીલ હોય અને તું એનું કાપડ બતાવે તો પણ હું ઓળખી ના શકું...!!’

‘ઓનલી વિમલ!!!’ એ જાહેરાતનું જિંગલ ગાતો હોય એવી રીતે બોલ્યો.

‘એમ? સારું કાપડ છે.’ મેં વાતને વહેતી રાખવા માટે જરૂર પૂરતાં વખાણ કર્યા.

‘પહેલા તાકામાંથી પહેલો ‘પીસ’ ફડાવ્યો છે!’ એના બોલવામાં અચાનક દર્પ ભળી ગયો.

‘એની ખાતરી શી?’

‘હજુ તો અમદાવાદમાં એક જ શો-રૂમ ખૂલ્યો છે, દસ દિવસ પહેલાં તો ઉદ્ઘાટન હતું. એના આગલા દિવસે સાંજે માલ આવતો હતો, એમાંથી જ આ કાપડનો ટુકડો ફડાવી લીધો. દુકાનના માલિકનો દીકરો મારો મિત્ર છે.!’

મેં આગળ દલીલ ન વધારી. બાકી હું પૂછી શકતો હતો કે પહેલાં તાકામાં

ધીરૂભાઈએ વધુ સારો રંગ વાપર્યો હોય એવું બની શકે! પણ વલ્લભ આગળ આવી કોઈ જ તાર્કિક દલીલને અવકાશ ન હતો.

છ મહિના પછી સેકન્ડ એમ.બી.બી.એસ.ની પરીક્ષાનું પરિણામ જાહેર થયું. વલ્લભ ત્રીજા નંબરે પાસ થયો. મેડિકલના અભ્યાસક્રમનું સ્તર ઓલિમ્પિકની રમત સાથે સરખાવી શકાય. ઓલિમ્પિક ગેઈમ્સમાં કાંસ્ય ચંદ્રક પણ મહત્વનો ગણાય. મેં વલ્લભને અભિનંદન આપતો પત્ર લખ્યો. જવાબમાં એનો અફસોસ વાંચવા મળ્યો: ‘તું તો મિત્ર છો, એટલે અભિનંદન આપે છે, પણ હું એનો સ્વીકાર શી રીતે કરું ? ત્રીજા નંબર અને છેલ્લા નંબર વચ્ચે ફરક શો? તને તો ખબર છે કે હું પ્રથમ આંકડાનો માણસ છું. રોજ સવારે ઊઠીને કેન્ટીનમાં જઈને ફાફડા પણ પહેલાં ઘાણના જ આરોગું છું. ભગવાને મને ચાર ભાઈઓ અને ત્રણ બહેનો આપ્યાં છે, એ પણ મારો જન્મ થયા પછી...! હું ગામડામાં હતો ત્યારે દૂધ પણ ભેંસ દોહવાય ત્યારે પહેલી ધારનું પસંદ કરતો. ! અને પરીક્ષામાં ત્રીજો નંબર? કોઈ રીતે ન ચલાવી લેવાય! છેલ્લાં વરસમાં જોઈ લેજે! પાસ થઈશ તો પ્રથમ નંબરે, બાકી...’

હું એની મક્કમતાને મૂખામી ગણીને વીસરી ગયો. તબીબી પરીક્ષામાં કોઈપણ વિદ્યાર્થી પ્રથમ નંબર લાવવાનો આત્મવિશ્વાસ રાખી ન શકે. આઈન્સ્ટાઈન પણ નહીં. અને જો એ રાખે, તો એને બડાશ માનવામાં આવે.

પણ દોઢ વરસ પછી જાણવા મળ્યું કે વલ્લભે જે આગાહી કરી હતી એ કોઈ બડાશ નહોતી, પણ એની બુધ્ધિમાં સમાયેલો એનો વિશ્વાસ હતો, એના પરસેવામાં રહેલી એની શ્રદ્ધા હતી, પહેલાં નંબર માટેનું એનું ઝનૂન અને આગ્રહ એનો રંગ બતાવી રહ્યો હતો.

એમ.બી.બી.એસ. પૂરું કર્યા પછી વલ્લભે જો ધાર્યું હોત તો એ આગળ ભણી શક્યો હોત. કોઈ ગ્રીન કાર્ડ હોલ્ડર છોકરીને પરણીને અમેરિકા પણ જઈ શક્યો હોત. પણ બધાંના આશ્ચર્ય વચ્ચે એને એના ગામની નજીકના નાનકડાં શહેરમાં ખાનગી ક્લિનિક શરૂ કરી દીધું.

મેં આઘાત વ્યક્ત કર્યો, ત્યારે જવાબમાં એણે ખુલાસો પાઠવ્યો: ‘આવી રીતે પહેલા નંબરે પાસ થયા પછી પોસ્ટગ્રેજ્યુએશન કરવાને બદલે જનરલ પ્રેક્ટિસ શરૂ કરનાર મારા સિવાય બીજા કેટલાં? હું અવશ્ય પહેલો જ હોઈશ!

અને એના ક્લિનિકના પ્રારંભ સમયે સમારંભમાં હાજરી આપવા માટે હું ગયો, ત્યારે મેં જોયું કે પહેલાં દિવસે જેટલાં આમંત્રિતો હાજર હતા એનાં કરતાં પણ વધુ તો દરદીઓ હતાં! શરૂઆતથી જ ડૉ. વલ્લભ કમાણીની બાબતમાં પણ એ શહેરમાં પ્રથમ ક્રમ ઉપર ગોઠવાઈ ગયો હતો.

અને પછી અચાનક જિંદગીનું ગરૂડ સમયના આકાશમાં ફડફડાટ પાંખો વીઝતું ઊડવા માંડ્યું. માઝું મળવાનું ઓછું થતું ગયું. હું એના લગ્નની કંકોતરીની રાહ જોતો રહ્યો. પણ મને ક્યારેય જાણવા ન મળ્યું કે વલ્લભના લગ્ન ક્યારે થઈ ગયાં! થયાં કે નહીં એની પણ કોને ખબર? કદાચ એમાં પણ એ કંઈક એવું નવતર કરવા માગતો હોય જે એની પહેલાં દુનિયામાં કોઈએ ન કર્યું હોય!

હમણાં થોડા સમય અગાઉ મારે એના ઘરે જવાનું બન્યું. ગયો હતો તો ત્યાં એક સાહિત્યના સમારંભમાં હાજરી આપવા માટે, પણ એ પૂરો થયા પછી હું ડૉ. વલ્લભના ક્લિનિક ઉપર એને મળવા માટે જઈ ચડ્યો. વલ્લભ જામી ગયો હતો. બહાર બેઠેલાં દરદીઓની ભીડ એની સમૃધ્ધિની ચાડી ખાતી હતી. મને જોઈને ખુશ થઈ ગયો. કહે: ‘ચાલ, ઘરે...! તારી ભાભીની ઓળખાણ કરાવું.’

મેં ‘ભાભી’ વિશે કલ્પનાનો મહેલ ચણવા માંડ્યો. વલ્લભ ગામડાંનો હતો, પણ તંદુરસ્ત હતો, ગોરો હતો અને હવે તો સારા કપડાં પહેરવાને કારણે દેખાવડો પણ દેખાતો હતો. એની પત્ની જરૂર સુંદર જ હોવી જોઈએ. પણ સુંદર એટલે કેટલી સુંદર? એ તો એના ઘરે ગયા પછી જ જાણવા મળે.

અને ઘરે જઈને જે જોયું એ જાણવા જેવું ન હતું, આંખોએ માણવા જેવું ન હતું, કલમથી વખાણવા જેવું પણ ન નીકળ્યું.

‘આ મારી ‘વાઈફ’ શ્યામા.... અને શ્યામા, આ મારો બહુ જુનો ફ્રેન્ડ...’ વલ્લભે પરિચય કરાવ્યો અને મેં ‘નમસ્તે’ની મુદ્રામાં હાથ જોડ્યા, પણ કોની સામે?

મારી સામે ઊભી હતી એક શ્યામા, અતિશય શ્યામ સ્ત્રી જેને રૂપ સાથે તો કોઈ જાતનું સગપણ ન હતું, પણ નમણાશ નામનો શબ્દ પણ એનાં શબ્દકોષમાં નહોતો! ચહેરા ઉપરથી વાચી શકાતું હતું કે સ્વભાવે પણ એ શ્યામ જ હોવી જોઈએ. વલ્લભ સાથેનું એનું વર્તન

રૂક્ષ હતું. ઊઠવામાં, બેસવામાં, પાણી લાવવામાં, ચા આપવામાં...એની પ્રત્યેક ક્રિયામાંથી તોછડાઈ ટપકતી હતી.

શું જોઈને વલ્લભે આ ‘સ્ત્રી’ને પસંદ કરી હશે? વલ્લભ નિઃશંકપણે એની જ્ઞાતિમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ મુરતિયો હતો. એ ધારે તો મિસ માધુરી પટેલ કે મિસ ઐશ્વર્યા પટેલને પામી શકે એમ હતો, તો પછી આ મિસ કોલસો ક્યાંથી ભટકાઈ ગયો? ‘કોલસો’ શબ્દ વાપરતી વખતે હું એ વાતથી પૂરેપૂરો સભાન છું કે ચામડીનાં રંગને અને તે વ્યક્તિના સદગુણોને કોઈ વાતનો સંબંધ હોતો નથી. મારી જિંદગીમાં મેં સૌથી વધુ સારા સ્વભાવની સ્ત્રીઓ જે પણ જોઈ છે એમાં એકપણ સ્ત્રી ગોરી નથી. સારા સ્વભાવની રૂપાળી સ્ત્રીઓ ફક્ત ફિલ્મોમાં અને નવલકથાઓમાં જ હોય છે.! પણ શ્યામા તો સ્વભાવે પણ કોલસો હતી! વલ્લભની એવી કઈ મજબૂરી હતી કે એણે આ કોલસાની ખાણમાં પડવું પડ્યું?

એ કદાચ મારી આંખ વાંચી ગયો હશે. એ સ્થળ અને સમય આ ચર્ચા માટે સાનુકૂળ નહોતાં, પણ હું અમદાવાદ પહોંચી ગયો એ પછી એનો ફોન આવ્યો.

વલ્લભે જ વાત કાઢી: ‘તને લાગેલો આઘાત હું સમજી શકું છું, કારણ કે જે પણ મિત્ર, સંબંધી કે પરિચિત શ્યામાને જુએ છે એ તારી જેમ જ આઘાત પામે છે. પણ મજબૂરી મારી નહોતી. મારે શ્યામાની સાથે પરણવું પડ્યું કારણ કે એ શ્યામાની મજબૂરી હતી.’

‘હું સમજ્યો નહીં.’

‘શ્યામા ગરીબ ઘરની છોકરી હતી. કોલેજમાં હતી અને એક છેલબટાઉ જુવાનની જાળમાં માછલી બનીને ફસાઈ ગઈ. પેલો બદમાશ એક પ્રધાનપુત્ર હતો. એને જાત-જાતની અને ભાત-ભાતની માછલીઓ આરોગવાનો વિકૃત શોખ હતો. શ્યામા જેવી કાળી છોકરી એના માટે એક વેરાઈટી હતી. એણે આ વિશિષ્ટ વાનગી પેટભરીને આરોગી અને ચાર વરસ પછી ઍઠવાડ વધ્યો એ ફેંકી દીધો.

હું મારા માટે એક અતિશય રૂપાળી પત્નીની તલાશમાં હતો, ત્યાં શ્યામાને બેહોશીની હાલતમાં મારા ક્લિનિકમાં લાવવામાં આવી. એણે આઘાતના માર્યા આપઘાતનો પ્રયાસ કર્યો હતો. સમયસરની સારવારને કારણે એ બચી તો ગઈ, પણ એ સાજી થયા બાદ એના જ મુખે જ્યારે મેં એની ભયંકર દર્દનાક દાસ્તાન જાણી, ત્યારે મને સમજાયું કે શ્યામા ફરીથી આપઘાત કરવાની કોશિશ કરશે જ! અને આ વખતે એ નિષ્ફળ નહીં જાય. એ રાત મારા માટે કશ્મકશની રાત હતી. એને બચાવવાનો એક જ ઉપાય હતો. હું એને ડોક્ટર તરીકે તો એક જ વાર બચાવી શકું, એને કાયમી જીવતદાન આપવા માટે તો મારે એક પુરૂષ બનવું પડે એમ હતું, એક પતિ બનવું પડે એમ હતું. અને મેં નક્કી કરી લીધું. એની સાથે પરણી ગયો. અને આજ સુધી એક પણ વાર મેં એના ભૂતકાળની યાદ શ્યામાને અપાવી નથી..!’

‘પણ શ્યામાનો સ્વભાવ...’

‘એ એની અંગત સમસ્યા છે, પ્રાણ અને પ્રકૃતિ સાથે જ જાય છે! મેં એનો સ્વભાવ જોઈને લગ્ન નથી કર્યું, એની મુશ્કેલી જોઈને કર્યું છે. ચાલ્યા કરે છે.’

હું શું બોલવું એ નક્કી કરી શકતો નહતો, વલ્લભને શાબાશી આપવી? કે ઠપકો આપવો?

શાબાશી જ અપાય. આવા મિત્રને, આવા કાર્ય માટે જો શક્ય હોય તો ટેલિફોનના રિસિવરમાંથી હાથ બહાર કાઢીને એની પીઠ ઉપર ધબ્બો મરાય!

મેં એમ જ કર્યું, હાથ વડે નહીં તો શબ્દો વડે: ‘વલ્લભ દોસ્ત! આઈ એમ પ્રાઉડ ઓફ યુ! મને યાદ છે કે કોલેજમાં હતા ત્યારે તને દરેક બાબતમાં ‘પ્રથમ’ ચીજનું કેવું વળગણ હતું! પણ તે સ્ત્રીની બાબતમાં ‘પ્રથમ’નો આગ્રહ ન રાખ્યો. આવો આગ્રહ જતો કરનાર કદાચ તું પહેલો જ પુરૂષ હોઈશ. તને હવે ‘વલ્લભ’ નહીં કહું, તું તો ‘પૃથ્વી વલ્લભ’ કહેવડાવવાને લાયક છે....!’

મેલોધેલો લેકિન માણસ, સર આંખો પર પલછીન માણસ,

પરસેવો, આંસુ ને લોહી, તાત્ત્વિક રીતે નમકીન માણસ

શીતળાના ચાઠાવાળો મોટો ચોરસ ચહેરો. સોકેટીસના નાક જેવું ચપટું, કદરૂપું નાક. ટૂંકા કપાળ નીચે ભરાવદાર થોભીયા જેવાં કાળા ભમ્મર નેણ, આંખની બખોલમાં ઝબૂકતા બે લાલચોળ અંગારા. સામેવાળાને ડારવા માટે આટલું અપૂરતું હોય એમ માથે તેલ નાખ્યા વગરના રૂક્ષવાળના ગૂંચળા અને ચહેરાને અડધા ઉપરાંત આવરી લેતી મધપૂડા જેવી દાઢી. માણસ મધ્યમ કદ-કાઠીનો, પણ માણસ જેવો ન લાગે. હિઝબુલ મુજાહિદીનનો આતંકવાદી વધુ લાગે.

એની પત્નીને લઈને ‘ચેક-અપ’ માટે આવ્યો હતો. બંને પરેશાન દેખાતા હતા. અને એ સ્વાભાવિક હતું; ત્રણ-ચાર ગાયનેકોલોજિસ્ટના ઊંબરા ટોચીને આવ્યા હતા. મેં મારું જ્ઞાન વાપર્યું. અંદર અત્યાર સુધીનો અનુભવ ભેળવ્યો. જે બહાર આવ્યું એ નિદાન હતું.

‘કમાલુદ્દીન, તુમ્હારી બીબીકા ઓપરેશન કરના પડેગા. બચ્ચેદાની ખરાબ હો ગઈ હૈ.’ મેં ઉપાય સૂચવ્યો.

‘ખર્ચાપાની કિતના હોગા?’ મધપૂડાની ઉપર માંડ દેખાતા બે જાડા હોઠ ખૂલ્યા.

‘દો હજાર રૂપિયા. દવાકા ખર્ચ અલગ હોગા. આઠ દિન યહાં રહેના પડેગા’

‘જરા સોચ સમઝકે હિસાબ લગાના, સા’બ !’

‘ક્યા કામ કરતે હો?’

‘ભાઈ કે વહાં કામ કરતા હું.’ કમાલુદ્દીને જવાબ આપ્યો. જો કે એણે ખાલી ‘ભાઈ કે વહાં’ નહોતું કહ્યું. ભાઈનું નામ પણ આપ્યું હતું. પણ એ નામ જરા વધારે પડતું વજનદાર હોવાથી અને હવે તો સ્વર્ગસ્થ નામ હોવાથી એનો ઉલ્લેખ હું કરતો નથી. પણ એકવાત સાવ સાચી; ‘ભાઈ’ જ્યાં સુધી આ દુનિયામાં હયાત હતા, ત્યાં સુધી લગભગ રોજ અખબારોના પાને ચમકતા રહેતા હતા.

કમાલુદ્દીનની બીબીનું ઓપરેશન થઈ ગયું. અઠવાડિયાના હોસ્પિટલ-સ્ટે દરમ્યાન કમાલ વેળા-કવેળાએ પત્નીની મુલાકાતે આવતો રહ્યો.

એકવાર મેં જમીલા (કમાલુદ્દીનની બીબી)ને પૂછ્યું: ‘કમાલાભાઈ તુમ્હારા ખયાલ નહી રખતે. કભી આતે હૈ, તો કભી...’

એ સમજ ભર્યું હસી પડી: ‘નહી, એસા નહી હૈ. લૈકિન ઉનકો ધંધા ભી સમાલના પડતા હૈ ના? બહોત જિમ્મેદારીકા કામ હૈ, સા’બ !’

‘ભાઈ’ને ત્યાં નોકરી અને પણ પાછી જવાબદારીવાળી! હું આગળ વિચારી ન શક્યો.

આઠમે દિવસે જમીલાને રજા આપવાની હતી. કમાલુદ્દીન આવી ગયો. પીળા પડી ગયેલા ઝબ્બાના ખિસ્સામાંથી દુર્ગધ મારતી નોટોનો થોકડો કાઢ્યો: ‘ગીન લિજિયે! પૂરે અઠરાહસો હૈ’ ગણવાની કશી જ જરૂર ન હતી. બસ્સો રૂપિયા કમાલુદ્દીને જાતે જ કાપી લીધા હતા. પણ મને લાગેલો આઘાત આ બસો રૂપિયાના ડિસ્કાઉન્ટનો નહોતો, પણ ટેબલ પર પડેલી નોટોમાંથી ઉઠતી દુર્ગધનો હતો.

‘કમાલભાઈ, દારૂ પીકર આયે હો?’ મેં પૂછ્યું.

‘નહી, સા’બ ! આજ નહી પી હૈ. યે બાસ તો નોટો મેં સે આતી હૈ.’ આટલું કહીને એણે અત્યાર સુધી એક કપડામાં વીટાળી રાખેલી એક ‘ચીજ’ કાઢીને ટેબલ પર મૂકી: ‘યે આપકે લિયે લાયા હું.’

મેં જોયું કે એ એક કાચની નાની, ચપટી બાટલી હતી અને અંદર આછું, લાલ રંગનું પ્રવાહી ભર્યું હતું.

મેં પૂછ્યું: ‘યે ક્યા હૈ?’

‘કુછ જ્યાદા નહી હૈ, બસ, શરાબ હૈ! આપ ચખકે દેખો. અચ્છી લગે તો બોલ દેના, હરરોઝ પહુંચા દિયા કરુંગા. અપૂનકા તો યે હી ધંધા હૈ, સા’બ.’

હું થથરી ગયો. મારી માલિકીની જગ્યામાં શરાબની મૌજુદગી! હું પહેલીવાર આ દૃશ્ય જોઈ રહ્યો હતો.

‘ભાઈ સા’બ, યે ઊઠા લો! મુઝે ઈસકી જરૂરત નહી, ઔર શૌખ ભી નહી. મેં દવાદારૂસે તાલ્લુક રખતા હું, સિર્ફ દારૂ સે નહી.’

એણે મારી વાત માની. દારૂની બોટલ ફરીથી કપડાની આગોશમાં ઢબૂરાઈને ઊંધી

ગઈ.

‘તુમ દારૂ બેચતે હો?’

‘નહી, સા’બ ! મੈ તો ભાઈ કે વહાં કામ કરતા હું. ભાઈ દારૂ કા ધંધા કરતે હૈ. આખ્ખા ગુજરાતમે ભાઈ કા કારોબાર હૈ. મૈ ઊનકી મિનિસ્ટ્રીકા એક સદસ્ય હું.’

મિનિસ્ટ્રી ! અને સદસ્ય!! મારા આશ્ચર્યનો પાર ન હતો. પછી કમાલ ખૂલતો ગયો. ભાઈનો કારોબાર પૂરેપૂરો આયોજનબદ્ધ હતો. શરાબ, સ્ટેબિંગ, અપહરણ, સૂપારી, મકાનની લેવેંચ... ! જ્યાં પોલીસના ચરણ અટકતા હતા, ત્યાંથી ભાઈના પગ આગળ વધતા હતા. એમનું આખું પ્રધાનમંડળ હતું. વિદેશપ્રદાન હતા જે ફોરેનના શરાબનો વહીવટ સંભાળતા હતા. એક ગૃહપ્રધાન હતા જેની સીમા દેશી દારૂ સુધી સિમિત હતી. એક આંતરિક સુરક્ષાનું ખાતું સંભાળનાર ‘પ્રધાન’ હતા જે પોલીસ સાથેનો પનારો ઉજવી લેતા અને એક નાણાપ્રધાન હતા જે કોઈપણ રાજ્યના નાણાપ્રધાન કરતા વધારે નાણાંનો વહીવટ કરતા હતા. અને કોઈપણ રાજ્યના પ્રધાન કરતા વધારે પ્રામાણિકતાપૂર્વક કરતા હતા. ભાઈના રાજમાં કટકીને સ્થાન નહોતું. ખાવાપીવાની છૂટ હતી, પણ બોફોર્સની નહી.

‘મૈં યે સબ માનતા નહી હું’ મૈં કમાલુદ્દીનને જણાવ્યું: ‘બેનંબરી ધંધે મૈં ઈતની અચ્છી વ્યવસ્થા ? હો હી નહી સક્તી!’

જવાબમાં કમાલે કમાલ કરી. ખિસ્સામાંથી એક લાંબો, ગડી વાળેલો કાગળ કાઢ્યો. શરાબનું સ્ટ્રે છાંટ્યું હોય એવા દુર્ગંધયુક્ત કાગળમાં લાંબી લચક યાદી હતી.

‘આ શું છે?’

‘યે હમારે ઈલાકેકે પુલીસ સ્ટેશનકા હિસાબ હૈ. યે દેખો; પી.આઈ.કે. પંદ્રહ હજાર, પી.એસ.આઈ.કે દસ-દસ હજાર, કોન્સ્ટેબલકે, જીપ ડરાઈવર કે, રાઈટર કે, નાઈટ સ્ટાફકે... ! સબકે લિયે પૈસે બાંટને પડતે હૈ.’

મૈં કાગળ હાથમાં લીધો. ઝીણવટપૂર્વક વાંચ્યો. સાચું ખોટું રામ જાણે, પણ અમદાવાદના એક જાણીતા પોલીસ સ્ટેશનના પૂરા સ્ટાફની નામ સહિતની યાદી એમાં લખાયેલી હતી. દરેક નામની સામે એની કિંમત ‘છાપેલી’ હતી. છેલ્લે ઓર્ડરલીનું નામ હતું, જેનો બજાર ભાવ પંચોતેર રૂપિયા હતો. (આ પગાર અઠવાડિક હતો અને આ વાતને આજે દસ-બાર વરસ થવા આવ્યા છે. અત્યારે તો પગારધોરણ ઊંચું જ ગયું હોવું જોઈએ.)

‘ઠીક છે, તું હવે જા અહીંથી; અને ત્રણ-ચાર દિવસ પછી જમીલાને ડરેસિંગ માટે લઈ આવજે.’ મૈં એને રવાના કરવાના ઈરાદા સાથે ઉતાવળ કરી.

‘ડરેસિંગ કે લિયે સ્પિરિટ હૈ આપકે પાસ ? કહો તો મૈં...’ એણે બાટલીવાળા કપડા તરફ ઈશારો કર્યો. મને થયું કે આનો એક-બે ડોક્ટર મિત્રો સાથે પરિચય કરાવી દેવો પડશે, એ લોકોની રોજની સાંજ આમ પણ ભીની રહેતી હોય છે, હવે પૈસાની બચતવાળી પણ બની જશે.

એના ગયા પછી એની હાલત જોઈને મને પારાવાર અફસોસ થયો. એક અભાણ, બેકાર મુસ્લિમ યુવાન યોગ્ય માગદર્શનના અભાવે કેવા અસામાજિક ધંધામાં જોડાઈ જાય છે! ક્યારેક એના ગોડફાધરનું વ્યવસ્થાતંત્ર તૂટી પડશે, ત્યારે આ કમાલુદ્દીનનું શું થશે? મારી આંખો સામે પોલીસની ગોળીઓથી વિંધાયેલો એનો દેહ ઉપસી આવ્યો.

એ પછી બે-ત્રણ પ્રસંગો બની ગયા. એક દિવસ ઉનાળાની બળતી બપોરે હું એક ભરચકક મુસ્લિમ વિસ્તારમાંથી પસાર થઈ રહ્યો હતો. ગાડીમાં મારી સાથે પત્ની હતી, મારા બાળકો હતા, ભાણિયો અને ભાણી પણ હતાં. અચાનક મારી પત્નીએ ગાડી ઊભી રખાવી.

‘હું જરા સામેની શોપમાં જઈ આવું.’ એ ખરીદી માટે ગઈ. હું ગાડી ઊભી રાખવા માટે છાંયડો શોધતો રહ્યો. પણ નિરાશ થયો. ક્યાંય સમ ખાવા પૂરતું એક ઝાડ પણ નહોતું. ગાડીમાં ઉકળાટ વધી રહ્યો હતો. મૈં રોડની સામેની બાજુ પર નજર ફેંકી. ત્યાં ઠંડા પીણાની દુકાન હતી.

‘કંઈ ઠંડુ પીવું છે?’ મૈં બાળકોને પૂછ્યું. જવાબમાં ફરમાઈશોનું કોરસ ગૂંજી ઊઠ્યું. પણ હું ગાડીમાંથી ઊતરું એ પહેલાં તો દુકાનમાંથી એક ટાબરીયો આવીને પાંચ બોટલ્સ પીરસી ગયો. અમે શાંતીથી પીણું માણતા રહ્યા. એ ખતમ થયું ત્યાં મજેદાર પાન આવી ગયા. મને આશ્ચર્ય તો થયું કે ઓર્ડર આપતા પહેલાં જ આ બધું... ! પણ પછી થયું કે આવી જગ્યાએ ઘણીવાર આ પ્રકારની ધંધાકીય કુનેહ પણ હોઈ શકે છે.

બિલ ચૂકવવા માટે હું ગાડીમાંથી નીચે ઊતર્યો.

‘કિતને પૈસે હુએ?’ મૈં પાકિટમાંથી રૂપિયા કાઢતા પૂછ્યું.

‘પૈસે આ ગયે, સા’બ !’

‘કૈસે આ ગયે?!’ મારા આશ્ચર્યને કોઈ સીમા નહોતી.

‘કમાલભાઈને ઓર્ડર દિયા થા. બાત ખતમ હો ગઈ, સા’બ ! અબ આગે એક લબ્ઝ ભી નહીં બોલીયેગા...’ કાઉન્ટર ઉપર બેઠેલા માણસના ચહેરા ઉપર પૈસા ન લેવાનો કોઈ જ અફસોસ ન હતો, ઊલટું કમાલભાઈના મહેમાનની ખાતરબદદાશત કરવાનો ગર્વ ઝલકતો હતો. મને યાદ આવ્યું; હું જ્યારે ગાડી પાર્ક કરવાની જગ્યા શોધી રહ્યો હતો, ત્યારે મધપૂડા જેવી દાઢી ધરાવતો એક ‘આતંકવાદી’ આ ગલ્લા પાસે ઉભો હતો. ઓર્ડર અને પૈસા ચૂકવીને એ સરકી ગયો હોવો જોઈએ.

થોડા દિવસ પછીની વાત છે. સાંજનો સમય હતો. હું ફૂટપાથ પર તડબૂચનો ઢગલો પાથરીને બેઠેલા એક જુવાન મુસલમાન સાથે ભાવ-તાલ કરી રહ્યો હતો. પેલો એના ભાવમાં એક પૈસાનો પણ ફરક કરવા તૈયાર ન હતો. માલ સારો હતો એટલે મેં રકઝક પડતી મેલી. સાડા ત્રણ કિલોનું વજનદાર તડબૂચ ખરીદીને ગાડીમાં મૂક્યું. પૈસા કાઢવા જઉં છું ત્યાં તખ્તો પલટાઈ ચૂક્યો હતો.

‘કિતને પૈસે હુએ?’

‘પૈસે નહીં લેણે કે હૈ.’

‘ક્યું?’

‘આ ગયે... !’

‘કિસને દિયે?’ જવાબમાં નિખાલસ સ્મિત. મેં નજર ધૂમાવીને પાછળ જોયું. છેક રસ્તાની સામેની બાજુએ આવેલા એક ગેરેજની દિવાલ પાસે મધપૂડા જેવી દાઢીવાળા એક ભયંકર ઓળાને ઓગળી જતો મેં જોયો.

‘પૈસે તો તુમકો લેને પડેગે. યે કમાલુદીનકી દાદાગીરી હૈ તુમ પર...’

‘નહીં સા’બ! કમાલભાઈ લુખ્ખા આદમી નહીં હૈ. વો પૈસે ચૂકા દેગા. અગર તુમસે ભી પૈસે લિયે તો વે મુઝે જિન્દા નહીં છોડેગે.’

મેં માથું ધૂણાવ્યું. કમાલના પ્રેમ આગળ હું હારી ગયો. એ પછી છ એક મહિનામાં મને સમાચાર મળ્યા; અંદર-અંદરની ગેંગવોરમાં કમાલુદીનની કતલ થઈ ગઈ. કોઈએ ચોપરથી એના આંતરડા વેતરી નાખ્યા. એ પછી થોડા સમયે એના ડોનનું પણ અવસાન થયું. હવે મને લાગે છે કે કમાલુદીન સમયસર મૃત્યુ પામ્યો; અત્યારે એ જીવતો હોત તો શું કરત? શી દશા હોત એની?

યે તેરા खेल ન बन जाये हकीकत ईक दिन,

रेत पे लीखके मेरा नाम मीटाया न करो

અચાનક વરસો પછી અમદાવાદની મોટી જનરલ હોસ્પિટલનાં ઓપરેશન થિયેટરના ગ્લાસ-ડોર પાસે એક જૂની ઓળખાણ જીવતી થઈ. મારા સ્વજનના પગનું ઓપરેશન કરવામાં આવ્યું હતું. હાડકામાં સળીયો દાખલ કરવાનો હતો. આવશ્યકતા એક જ સળીયાની હતી, પણ મને ચૌદ-પંદર સળીયા લાવવાનું પ્રિસ્ક્રીપ્શન આપવામાં આવ્યું હતું. અને ઓપરેશનના અંતે મને કહેવામાં આવ્યું કે એક સળીયો કામમાં આવ્યો હતો, બાકીનાં બધા જ વળી ગયા હતા.

“હું એ નકામા થઈ ગયેલા સળિયાઓ જોઈ શકું?” મેં ઉદ્ધત હાઉસમેનને પૂરેપૂરી વિનમ્રતાથી પૂછ્યું.

એણે અંગ્રેજોની શૈલીમાં ખભા ઊલાળ્યા: “અફ કોર્સ! સિસ્ટર, બ્રિંગ ધોઝ નેઈલ્સ...”

અને જવાબમાં સફેદ યુનિફોર્મમાં અપ્સરાની જેમ શોભતી સૌમ્ય ચહેરાવાળી એક યુવાન નર્સ કોરીડોરમાંથી ચાલી આવતી મને જોવા મળી. હાઉસમેન તો જતો રહ્યો હતો. નર્સ છેક નજીક આવી ત્યારે અમને પરસ્પરની ઓળખાણ પડી.

“અરે, તમે?!”

“અરે, તું?!...”

ક્ષણો એમ જ પસાર થઈ ગઈ. એ એન્જેલા હતી. હું જ્યારે એમ.ડી.ના અભ્યાસક્રમમાં હતો ત્યારે એ સ્ટુડન્ટ નર્સ હતી. મેં એને જોઈ એ પહેલાં એનાં વિષે મને સાંભળવા મળ્યું હતું.

એ દિવસે શુક્રવાર હતો. દર ગુરુવારે રાત્રે મારી ઈમરજન્સી ડ્યુટી રહેતી હતી. શુક્રવારની સાંજ હું મારા બે અંગત મિત્રો સાથે નવરાશમાં વિતાવતો. થોડું ફરીએ, ગપ્પા મારીએ, આશ્રમરોડ ઉપર એમ જ નિરૂદ્દેશ ચાલવા નીકળી પડીએ. પછી કકડીને ભૂખ લાગે એટલે અમારી માનીતી રેસ્ટોરન્ટમાં જમવા જઈએ. હાથી ખાય એટલું જમીએ. એ વખતે એ રેસ્ટોરન્ટ નવી-સવી ખૂલી હતી. રવિવાર ન હોય એટલે ભીડ ઓછી હોય. તાજા પ્રેમી-પંખીડા દૂરના ખૂણા પાસેનું એક એક ટેબલ પચાવીને ગૂટરગું કરતા હોય. આછા કેન્ડલલાઈટમાં જગજગતસિંહનો ઘેરો અવાજ ભળીને માદક વાતાવરણ ઊભું કરતો હોય અને... !

અચાનક એ શુક્રવારે મારી નજર કોર્નર ટેબલ પાસે બેઠેલા ડૉ. રાગેશ ઉપર પડી. એ અસ્થિવિભાગમાં હાઉસમેનશિપ કરી રહ્યો હતો. મારો ગાઢ મિત્ર તો ન કહેવાય, પણ... બસ, મિત્ર હતો. અને એની સાથે એક છોકરી હતી. સાથે એટલે બાજુમાં નહીં, પણ એની બરાબર સામે. એ એવી રીતે બેઠી હતી કે હું એનો ચહેરો જોઈ શકતો ન હતો. મને માત્ર એની પીઠ જ દેખાતી હતી અને એ પીઠ કહી આપતી હતી કે એ કોઈના પ્રેમમાં છે. પ્રેમિકાનાં શરીરને એની આગવી ભાષા હોય છે. મને આવી બોડી લેંગ્વેજ જોવાનું હંમેશાં ગમે છે. એ સાંજે પણ ગમ્યું.

બીજે દિવસે ટેબલ-ટેનિસ રૂમમાં રાગેશ મળી ગયો.

“ગેઈમ રમીશું?” એણે મને પૂછ્યું.

“ના, માત્ર સર્વિસની પ્રેક્ટિસ કરું છું. ઈચ્છા હોય તો આવી જા.” મેં પરસેવો લૂંછતા કહ્યું.

“સ્પર્ધામાં ભાગ લેવાની ઈચ્છા છે?”

“ના, મને લવ-ગેઈમમાં રસ નથી.” મેં જાણી જોઈને ‘લવ’ શબ્દને ટેબલ-ટેનિસની રમતની પરીભાષા સાથે જોડી દીધો. પછી દડીને હવામાં ઉછાળીને રેકેટ એવી રીતે ફટકાર્યું કે એ ધૂમરી ખાઈને એના હિસ્સામાં જઈ પડે, સાથે મારો પ્રશ્ન પણ!

“કોણ હતી? કાલ રાતવાળી... ! સીઝલર જમી રહ્યો હતો... !”

એ ગરમાગરમ હસ્યો: “કેવી લાગી?”

“જોઈ નથી. મારો ઍંગલ ઠીક ન હતો. ઉપાડ સર્વિસ... !!” મેં ઉત્તેજિત સ્વરે કહ્યું. એ દડીને ઉઠાવી ન શક્યો. એ પાંચમી સર્વિસ હતી. એ થાકી ગયો. હમણાં જ જમીને આવ્યો હતો એટલે હશે કદાચ. નેપકીનથી પરસેવો લૂછતો એ બાજુમાં પડેલી ખુરશીમાં બેસી પડ્યો.

“લવર નહોતી, લફરું છે. એક ઓર નયા પંછી...” એણે ક્રિકેટની પીચ ઉપર રન વધારતા ખેલાડીની અદાથી જવાબ આપ્યો.

દડી પકડેલો મારો હાથ સહેજ ધૂરજી ગયો: “નામ?”

“એન્જેલા.”

“સુંદર તો છે ને?”

“વાત જ ન થાય. એનાથી વધુ સુંદર હોય એને સ્ત્રી ન કહેવાય, અપ્સરા કહેવી પડે.” એણે ખીસ્સામાંથી બ્રિસ્ટોલનું પેકેટ કાઢ્યું. સીગારેટ સળગાવી. હોઠ વચ્ચે મૂકી. બે-ચાર કશ માણીને આંગળી અને અંગૂઠાની ચપટી વગાડીને રાખ ખંખેરી: “એમ તો મને બ્રિસ્ટોલ પણ ખૂબ ગમે છે. પણ અંતે શું? એની લિજંજત માણી લેવાની અને પછી રાખને...” એણે ફરીથી ચપટી વગાડી.

મારો હાથ ફરીથી ધ્રુજી ઊઠ્યો. કંપન થોડુંક જ હતું, પણ મહત્ત્વ એની માત્રાનું નહોતું, એના હોવાનું હતું. એન્જેલા વિષે સાંભળ્યાની આ પ્રથમ ઘટના. એ પછી મેં એને જોઈ. એક વાર આશ્રમરોડ પરના સિનેમાઘરમાં મેટીની શોમાં ‘દુલારી’ પડ્યું હતું એ જોવા ગયો. બાલ્કનીના અંધકારથી આંખો ટેવાયા પછી જોયું તો મારી આગળની હરોળમાં જ રાગેશ અને એન્જેલા બેઠા હતાં. રાગેશનો હાથ એન્જેલાનાં હાથમાં હતો. ફરી એક વાર અમે એ રીતે બેઠા હતા કે હું એનો ચહેરો જોઈ શકતો ન હતો અને એની પીઠ જોઈને હું કહી શકતો હતો કે એન્જેલા પ્રેમમાં હતી.

બીજા દિવસે મેં રાગેશને પૂછ્યું: “કેવું લાગ્યું ‘દુલારી’? એન્જેલાએ તારો હાથ એના હાથમાં પકડી જ રાખ્યો હતો ને કંઈ!”

જવાબમાં રાગેશે જમણા હાથની અનામિકા ઉપર પહેરેલી સોનાની વીટી બતાવી: “એન્જેલાએ પહેરાવી. ગઈ કાલે ફિલ્મ જોતા જોતા.”

“કારણ?”

“એ ગાંડી એમ સમજે છે કે હું એની સાથે લગ્ન કરવાનો છું. આ વીક એન્ડમાં આબુ જાઉં છું, એન્જેલાની સાથે.”

“લગ્ન કરવાનો છે તું એની સાથે?” મેં પૂછ્યું. મારી નજર હજુ પણ એન્જેલાએ આપેલી વીટી તરફ હતું.

“લગ્ન?!” રાગેશ હસ્યો: “અરે, આ વીટીમાંથી તો હું આબુ જવાનો ખર્ચ કાઢવાનો છું. એન્જેલાને કહી દઈશ કે વીટી ખોવાઈ ગઈ.”

ફરીથી મેં કંપન અનુભવ્યું. પછી કંઈક વિચારીને પૂછ્યું: “રાગેશ, આપણે મિત્રો છીએ. મારું કહેવું માનીશ? વચન આપ.”

“શું?”

“ગાવસ્કરે કેટલીયે સદીઓ ફટકારી. એકાદ ઈનિંગ્સમાં એકાદ રન જતો કરે તો એને કેટલો ફરક પડવાનો છે?”

“મતલબ?”

“આ છોકરીને જવા દે. મને ખબર છે કે તું એની સાથે લગ્ન નથી કરવાનો, નહીતર મેં એ જ વચન માગ્યું હોત. પણ આ છોકરી તારી રમતને બરદાસ્ત નહીં કરી શકે. જવા દે... ! પ્લીઝ... !”

રાગેશે મારી સામે જોયું. શું જોયું એ એને જ ખબર, પણ બીજી જ ક્ષણે એણે વીટી ઊતારીને મારા હાથમાં મૂકી દીધી: “તારી વાત સાચી છે. એન્જેલા એવી નથી. એ કોઈ સારા પતિની પત્ની બની શકે એવી છે. હવે પછી હું ક્યારેય એને નહીં મળું. આ વીટી તું જ એને સોંપી દેજે.”

અને જ્યારે હું એંશીની સાલના ડિસેમ્બર મહિનાની એક હુંફાળી બપોરે ઓર્થોપેડીક ઓપરેશન થિયેટરના બારણા પાસે ઊભો રહીને એન્જેલા નામની સ્ટુડન્ટ નર્સની હથેળીમાં એની જ વીટી એને પરત સોંપી રહ્યો હતો, ત્યારે એણે ફક્ત એટલું જ પૂછ્યું: “કેમ? શું થયું? રાગેશની ઈર્ષા આવી?”

મેં કહ્યું: “ના, તારી દયા આવી. વધુ કંઈ ન પૂછીશ. મારા મિત્ર વિષે મારી પાસે ઘસાતો શબ્દ ન બોલાવીશ. પણ એક વાત સમજી લે, તું સ્ત્રી છે. વીટી અને શરીર કોઈને લગ્ન પહેલાં ન સોંપીશ.”

એન્જેલા ખરેખર સ્ત્રી હતી. મારી વાત એની તમામ અર્થઘાયાઓ સાથે એ સમજી ગઈ. મનમાં બબડતી હોય એમ બોલી ગઈ: “થેન્કયુ, શરદભાઈ! આવતા અઠવાડિયે ક્રિસ્ટમસ છે. જીસસને જોઈશ ત્યારે તમને જરૂર પાડે...”

એ પછી અમે ક્યારેય મળ્યા નહીં. રાગેશ તો ઓર્થોપેડીક સર્જન બનીને અમેરિકા

ચાલ્યો ગયો. ગ્રીનકાર્ડ હોલર પત્ની એને ફાવી ગઈ. એન્જેલાનું શું થયું એની મને ક્યાંથી ખબર મળે? સિવાય કે એ જાતે મને ક્યાંક મળી જાય.

અને આટલા વરસ પછી એ મને મળી ગઈ હતી. એને જોઈને મારી આંખમાં આનંદનો ચમકારો હતો. અને મને જોઈને એની આંખમાં આશ્ચર્ય હતું.

“એન્જેલા, તમે લોકો શું કરો છો? મારા બનેલીના ઓપરેશનમાં આટલા બધા સળીયા વાપરી નાખ્યા?”

એ મીઠું હસી: “કોણ કહે છે? માત્ર એક જ નેઈલ વપરાયો છે, આ બધા તો દર્દીના સગાંને બતાવવા માટે સંઘરી રાખેલો ભંગાર છે. હું હમણા આવી. પ્લીઝ, તમે ક્યાંય જતા નહી...”

એ ગઈ. એની ચાલમાં ગતી હતી. એ આવી. એની ચાલમાં ઉમંગ હતો... અને બાકી બચેલા તમામ સળીયાઓ પણ હતા. તદ્દન સારા અને સહેજ સરખો ઘસરકો પણ ન પડ્યો હોય એવા.

“લો... ! જ્યાંથી ખરીદ્યા હોય ત્યાં પાછા આપી દેજો. પૈસાનું રીફંડ મળી જશે.” એન્જેલા હસી. એક માયાળુ મિત્ર જેવું. એક પ્રમાણિક નર્સ જેવું અને એક પ્રેમાળ સ્વજન જેવું.

હું પણ હસ્યો: “એન્જેલા, પૈસાનું રીફંડ તો મળશે ત્યારે મળશે, અત્યારે તો લાગે છે કે મને સોનાની વીટીનું રીફંડ મળી રહ્યું છે.”

એ હસતી અટકી ગઈ. અમારી બંનેની નજર ઓપરેશન થીયેટરના દ્વાર પર, અંદરની કોરીડોર પર, બહારના પેસેજ પર અને બાજુની દિવાલ પર પડી. એ જ સ્થળ હતું અને એ જ બે વ્યક્તિઓ હતી. એક વેદનાભરી સ્મૃતિ હતી. એન્જેલાની આંખોના તળાવમાં તળિયે જરા ભીનાશ જેવું પ્રગટ્યું.

મેં પૂછ્યું: “પરણી ગઈ?”

“હા.” એણે માથું હલાવ્યું.

“સુખી છે?”

“ખૂબ જ... !” એના રૂપાળા ચહેરા પર સુખ તરતું હતું. આંખોમાં આંસુ હતા. શેના હશે? ખુશીનાં? તૃપ્તિનાં? આટલા વરસે મને મળી ગયાનાં? કે પછી એ કંઈક કહેવા માગતી હતી?

એનાં હોઠ ફફડ્યા. મેં પૂછ્યું: “કંઈક કહેવું છે? શું?”

“કંઈ ખાસ નહી, બસ! એટલું જ કે મારું ચાલે તો સ્ટેઈનલેસ સ્ટીલની જગ્યાએ આ તમામ સળીયા તમને સોનાના બનાવીને આપું. તમે મને રૂબતાં બચાવી છે.” આ એની સાથેની મારી અત્યાર સુધીની છેલ્લી મુલાકાત. હું ત્યાં ઊભો હતો અને એ ચાલી ગઈ. હું એની પીઠને જોઈ રહ્યો. મારા માટે તો એન્જેલાનાં ચહેરા જેટલી જ એની પીઠ પણ પરીચીત હતી.

સિફારીશ : યે સિલસિલા યૂં હી ચલતા રહે!

તમારું કામ પડ્યું છે. મારે એક જગ્યાએ નોકરીનો 'ઈન્ટરવ્યૂ' આપવા જવાનું છે. એક જગ્યા માટે સિતેર ઉમેદવારોએ અરજી કરેલી છે. મારી પાસે યોગ્યતા છે, આવડત પણ છે, જો કંઈ નથી તો એ ઓળખાણ. મને લાગે છે કે આ નોકરી મને નહીં મળે.' આજથી લગભગ દસ વર્ષ પહેલાંની આ ઘટના છે. ત્રેવીસ-ચોવીસ વર્ષની દેખાતી એક યુવતી મને મળવા માટે આવી અને ઉપર મુજબની રજૂઆત કરી.

‘આમાં હું શું કરી શકું?’ મેં પૂછ્યું.

‘તમારે મારા માટે ભલામણ-ચિઠ્ઠી લખી આપવાની છે કે આવનાર બહેનને નોકરીમાં રાખી લો.’ યુવતીની આંખોમાં ભોળપણ છલકાતું હતું. મને સહેજ ગુસ્સો આવતો હતો, સહેજ ચીડ ચડતી હતી, પણ વધુ તો આશ્ચર્ય થતું હતું. આ નવી પેઢીના યુવાનો અને યુવતીઓ કેટલા બધા આત્મવિશ્વાસથી સાવ અજાણ્યા માણસો પાસે ભલામણ-પત્ર માટે પહોંચી જઈ શકે છે! મારા મનોભાવો છુપાવીને મેં પૂછ્યું :

‘ઈન્ટરવ્યુ કઈ કંપની તરફથી રાખવામાં આવ્યો છે?’ જવાબમાં યુવતીએ એક જાણીતી ફાર્માસ્યુટિકલ કંપનીનું નામ આપ્યું.

‘જો બહેન, તું એક વાત સમજી લે, હું નથી તને ઓળખતો કે નથી ઓળખતો એ કંપનીના કોઈ અધિકારીને. મારાથી આ રીતે તારા માટે ભલામણ-પત્ર ન લખી શકાય.’

‘પણ હું તમને ઓળખું છું ને! વરસોથી અખબારી પૂર્તિમાં આવતી તમારી ‘ડોક્ટરની ડાયરી’ હું વાંચતી રહી છું. તમે ભલે એ કંપનીમાં કોઈને ન ઓળખતા હો, પણ એ લોકોએ તો તમારું નામ સાંભળ્યું જ હશે. તમે ચિઠ્ઠી લખી તો આપો, મને પૂરો વિશ્વાસ છે કે મારું કામ થઈ જશે.’ એની આંખોમાં વિનંતીને બદલે હવે જીદનો સુરમો અંજાઈ ગયો હતો.

મોટા ભાગના વાંચકો એવા ભ્રમમાં જીવતા હોય છે કે અખબારમાં કટાર લેખન કરતા લેખકોનું સમાજના તમામ ક્ષેત્રોમાં ‘રાજ’ ચાલતું હોય છે. એમનું નામ આપો એટલે ચપટી વગાડતાંમાં કામ થઈ જ જાય. વાસ્તવમાં આવું હોતું નથી. અમે માત્ર કાગળ પરના વાઘ હોઈએ છીએ. ઉપરાંત હું પોતે આવી ભલામણોનો સખત વિરોધી છું. મારા અંગત કામ સબબ મારે કોઈ ઓફિસમાં જવાનું થાય છે, ત્યારે પણ હું મારી અખબારી ઓળખ આપવાનું ટાળતો હોઉં છું. મેં દલીલની બાજુમાંથી બીજું પતું ઉતાર્યું,

‘બહેન, મને આ પ્રકારની સિફારીશ કરવાનું ગમતું નથી. તારા માટે ભલામણ કરું એનો સીધો અર્થ એ થયો કે બીજા કોઈ લાયક ઉમેદવારને અન્યાય કરવો.’

અચાનક એ યુવતીની આંખોમાં આંસુ તગતગી ઊઠ્યાં, ‘તમને ન ગમતું હોય તો ચિઠ્ઠી ન લખી આપશો, સર. પણ આવી સિદ્ધાંતની વાતો માત્ર એવા લોકો જ કરે છે જેમણે જિંદગીની હાડમારીઓ ક્યારેય જોઈ નથી. તમને એવી છોકરીની નિઃસહાયતા ક્યાંથી સમજાય, જેના ઘરમાં બાપ પેરેલિસિસનો ભોગ બનીને પથારીમાં પડ્યા હોય, જ્યાં મા પારકા ઘરમાં કપડાં-વાસણ અને કચરા-પોતાં કરતી હોય, જ્યાં બે નાની બહેનો અને એક માસુમ ભાઈ એ પળની વાટ જોઈને બેસી રહ્યા હોય કે ક્યારે એમની દીદીને નોકરી મળી જાય, ક્યારે એ પગાર લઈને ઘરે આવે અને ક્યારે એમનાં દફતર-કંપાસ..... ?’

મારી જગ્યાએ કોઈ પણ ‘માણસ’ હોય તો એ દ્રવી જાય; હું પણ બચી ન શક્યો.

મેં કહ્યું: ‘બસ ! બસ ! હવે એક પણ શબ્દ બોલીશ નહીં, એક પણ આંસુ ખેરવીશ નહીં. હું પત્ર લખી આપું છું. પછી તારું કામ થાય કે ન થાય એની જવાબદારી ભગવાનના માથે.’ મેં ટેબલ ઉપર પડેલું લેટરપેડ હાથમાં લીધું અને પત્ર લખવાનું શરૂ કર્યું:

‘આદરણીય સાહેબશ્રી,

આપણે એકબીજાને ઓળખતા નથી, ક્યારેય મળ્યા નથી. તેમ છતાં આ પત્ર લખવાની ધૃષ્ટતા કરું છું. મારું નામ આપે કદાચ અખબારમાં વાંચ્યું હશે. હું નાનકડા રાજ્યની મોટી ભાષાનો નાનો લેખક છું. જો આટલા પરિચયનું કશું પણ વજન પડતું હોય તો આ પત્ર લઈને આવનાર યુવતી કુ. મેઘલ ત્રિવેદીને નોકરી માટે પસંદ કરવાની વિનંતી કરું છું. લિ.....’ ચિઠ્ઠી પૂરી કર્યા પછી હું પોતે વાંચી ગયો. જે લખાયું હતું તે અલબત્ત, સાચું હતું, પણ વજનદાર લાગતું ન હતું. આટલી ભલામણથી ભાગ્યે જ મેઘલને નોકરી મળી જાય. હવે શું કરવું? હું મૂંઝાયો. પછી મેં પત્રના અંત ભાગે ડાબા હાથ પર આવેલી ખાલી જગ્યામાં ‘તાજા કલમ’ના નામે ટાંક મારી, ‘આવનાર યુવતી મેઘલ ત્રિવેદી મારી સગ્ગી નાની બહેન છે. અંગત કારણોસર એને

નોકરીની તાતી જરૂર છે. આ બાબતમાં વધુ સ્પષ્ટતા હું કરી શકું તેમ નથી.’ ડોક્ટરની બહેનને આવી નોકરીની તાતી જરૂર શાની હોય? માટે મેં એ વાતનો છેદ જ ઉડાડી દીધો. જે મહત્વનું હતું તે પેલું ‘સગ્ગી બહેન’વાળી વાતનું હતું. હવે મને ખાતરી થઈ ગઈ કે આ ગરીબ, જરૂરતમંદ છોકરીને ચોક્કસપણે આ નોકરી મળી જ જશે.

મેઘલને નોકરી મળી ગઈ. એનો ફોન આવ્યો. એના અવાજમાં ઉત્સાહ અને આનંદનાં મોજાં ધૂધવતાં હતાં, ‘સર, તમે માનશો? ઈન્ટરવ્યૂમાં મારી ડિગ્રી કે અનુભવ વિષે એમણે એક પણ પ્રશ્ન ન પૂછ્યો. માત્ર એટલું જ પૂછ્યું કે હું ખરેખર તમારી સગ્ગી બહેન થાઉં છું? થેન્ક યુ સર!’ થોડી વાર પછી ફાર્મા કંપનીના એચ.આર. ડિપાર્ટમેન્ટના અધિકારીનો ફોન આવ્યો,

‘શરદભાઈ, આપણે ક્યારેય મળ્યા નથી, પણ તમને છાપામાં વાંચીએ છીએ. તમારું કામ થઈ ગયું છે. પણ એક સવાલ મને મૂંઝવે છે. તમારી અટક ઠાકર છે, તો પછી તમારી સગ્ગી બહેન મેઘલની અટક ત્રિવેદી શી રીતે....?’

એક ક્ષણ પૂરતો હું ડઘાઈ ગયો, પછી તરત જ હોઠો પર જવાબ ઊભરી આવ્યો, ‘અમે ત્રિવેદી બ્રાહ્મણ છીએ. મેં અમારા ફેમિલીની અટક રાખેલી છે, મેઘલ જ્ઞાતિની અટક ધારણ કરે છે. સૌરાષ્ટ્ર બાજુના પટેલોમાં બબ્બે અટક નથી હોતી?’

માણસ ભલો અને સરળ હતો, મારી જુઠઠી વાત માની ગયો. હું તો પછી થોડાંક સમયમાં જ આખી ઘટના ભૂલી ગયો. બે વરસ પછી અચાનક મેઘલ મને મળવા માટે આવી. કમાણીની ચમક એના ચહેરા ઉપર ‘મેક અપ’ બનીને પ્રસરી ગઈ હતી. એની સાથે એક હેન્ડસમ યુવાન હતો. મેઘલે મારા હાથમાં કાર્ડ મૂક્યું : ‘સર, અમારું મેરેજ છે. અનમોલ મારી સાથે સાથે જ નોકરી કરતા હતા. અમે પ્રેમમાં પડ્યાં અને હવે....’

‘હવે લગ્નમાં પડશો, ખરું ને! બસ, તમને વાગે નહીં એવા આશીર્વાદ અત્યારે જ આપું છું. મેરેજમાં તો મોટા ભાગે હું આવી નહીં શકું.’ કહીને મેં ચાંદલાના રૂપિયા કાઢ્યા. મેઘલે મને અટકાવ્યો:

‘હમણાં નહીં, સર ! અમે નવી ફેક્ટરી શરૂ કરવાનાં છીએ. અનમોલ ડરગ મેન્યુફેક્ચરિંગનો એક્ષપર્ટ છે. અમે જોબમાંથી રાજીનામું મૂકી દીધું છે. એક મહિનાનો નોટીસ પિરિયડ સમાપ્ત થાય એ પછી ફેક્ટરીનું ઉદ્ઘાટન કરવાના છીએ, ત્યારે તો તમારે આવવાનું જ છે. આ કવર ત્યારે જ....’

ઊછળતાં ને કૂદતાં બંને ગયાં. એક મહિના પછી એમની નાનકડી ફેક્ટરીના ઉદ્ઘાટનમાં પણ હું જઈ આવ્યો. જિંદગી નામના નાટકનો બીજો અંક સમાપ્ત થયો. ફરી પાછો હું મારી વ્યસ્ત ઘટમાળમાં ખોવાઈ ગયો.

ત્રણેક વર્ષ પહેલાંની ઘટના. એક શ્યામ રંગનો, ગરીબ યુવાન મારી સામે ઊભો હતો.

‘સાહેબ, મારું એક કામ તમારે કરી આપવાનું છે. હું શિક્ષિત બેકાર છું. રાજપીપળાથી આવું છું. જંગલમાં આવેલ ગામડાંનો આદિવાસી છું. મેં ડિપ્લોમા ઈન ફાર્મસી કરેલું છે, પણ ક્યાંય નોકરી મળતી નથી. તમે ગમે તે જગ્યાએ કામ અપાવી દો ! પગાર ઓછો હશે તો પણ ચાલશે.’

‘પણ તું તો આદિવાસી છે. તને તો સરકારી નોકરી....’

‘હા, પણ હમણાં ભરતી ચાલુ નથી અને ખાનગી કંપનીવાળા મારી ચામડીનો રંગ જોઈને દરવાજો બતાવી દે છે. સાહેબ, મારું આઠ જણનું કુટુંબ છે. નોકરી નહીં મળે તો ઝાડનો ગુંદર અને વડના ટેટા ખાઈને....’

મારા દિમાગમાં ઝબકારો થયો. તરત જ ચિઠ્ઠી ઘસડી મારી:

‘પ્રિય અનમોલ અને મેઘલ, આવનાર ભાઈ હેમસિંહ રામસિંહ તડવીને તમારે ત્યાં નોકરીમાં રાખી લેશો. કામમાં પાછી પાની નહીં કરે.’ વધારે શું લખવું? પણ મને આટલેથી સંતોષ ન થયો. ‘તાજા કલમ’માં ઉમેરી દીધું: ‘આ યુવાન મારો સગ્ગો નાનો ભાઈ છે. માટે આ કામ કરવું જ રહ્યું.’ હેમસિંહને નોકરી મળી ગઈ. એનો આનંદથી છલકાતો ફોન આવી ગયો. કલાકેક પછી મેઘલનો ફોન આવ્યો:

‘સર, એક સવાલ પૂછું? આ આદિવાસી છોકરો એક બ્રાહ્મણ ડોક્ટરનો સગ્ગો ભાઈ કેવી રીતે થયો? તમે ઠાકર અને એ તડવી.....? તમે આટલી નાની વાતમાં આટલું મોટું

આંસુના ખળ-ખળ ઝરણાં ને આંખો તાજી-તાજી છે

‘ચાલ, હું તો પાણીપૂરી ખાવા જઉં છું, તારે આવવું છે?’ નિર્મલે પૂછ્યું. હું ત્યારે પોસ્ટગ્રેજ્યુએશન કરતો હતો. નિર્મલ મારો નવો-સવો મિત્ર બન્યો હતો. એ ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં આર્ટસ વિભાગમાં પોસ્ટગ્રેજ્યુએશન કરતો હતો.

‘હું પાણીપૂરી ખાતો નથી, પણ તને સંગાથ આપવા માટે સાથે આવીશ.’ મેં કહ્યું અને અમે આશ્રમ રોડ ઉપર નીકળી પડ્યા. નમતી બપોર હતી. વૈશાખનો ધોમ ધખ્યે જતો’તો. આશ્રમ રોડ પર એક ગંદી જગ્યાએ ખૂણામાં નેતરના મૂંઢા જેવા સ્ટેન્ડ ઉપર ગંદુ માટલુ લઈને ભૈયો ઊભો હતો. એની સામે માટલા ફરતે સાત-આઠ છોકરીઓનું વર્તુળ જામ્યું હતું. નિર્મલ પણ એમાં ભળી ગયો. ભૈયાજીએ હાથમાં કોણી સુધી મોજા પહેર્યા હતા અને પિત્તળના ડોયા વડે એ પાણીપૂરી તૈયાર કરી રહ્યા હતા.

‘અહીં બધું નીટ એન્ડ કલીન હોય છે, હું તો ભૈયાજી સિવાય બીજે ક્યાંયની પાણીપૂરી ખાતી જ નથી.’ એક છોકરીએ ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાંથી શીખેલા અંગ્રેજી શબ્દોનો છંટકાવ સાથે જાહેર કર્યું.

‘ઉમ્મ...!’ બીજી બોલી ઊઠી, ‘આપણે ઘરે ભલે ને ગમે તેટલી મહેનત કરીએ, પણ આ ભૈયાજીના જેવું ટેસ્ટી પાણી બને જ નહીં!’

‘તમે પાણીમાં શું-શું નાખો છો, ભૈયાજી?’ ત્રીજીએ ટહુકો કર્યો.

‘ઈસમેં તો ઐસા હૈ ના બહનજી...’ ભૈયાએ પોતાનું કામ ચાલુ રાખીને જવાબ આપ્યો, ‘હમરે પાની કે અંદર પૂરે બત્તીસ જાત કે મસાલે પડત હૈ. અબ હમ કિતને ગિનવાયે? આપ એક કામ કિજીયે ના! જબ ભી ગોલગપ્પે ખાને કા મન બન જાયે તો હમરે ખૂમરે પે આ જાના. ઘર પે તક્લીફ ઊઠાને કી કા જરૂરત હૈ?’ તિતલીઓનું ટોળું હોજરી ફાટી જાય એટલી પાણીપૂરી ખાઈને રવાના થયું.

પછી સાડીઓ પહેરેલી બે-ત્રણ મહિલાઓનો વારો લાગ્યો. ‘હું તો રોજ આવું છું. ભલે પાંચ તો પાંચ, પણ જ્યાં સુધી અહીંની પાણીપૂરી ન ખાઉં ત્યાં સુધી સંતોષ થતો નથી.’ એક મહિલા રડતાં-રડતાં કહી રહી હતી.

મારાથી પૂછાઈ ગયું, ‘બહેન, તમે રડો છો શા માટે?’

‘પાણીપૂરીનું પાણી બહુ તીખું છે ને એટલે. મને રોજ આંખોમાં પાણી આવી જાય છે. ક્યારેક તો એવી હેડકી ઉપડે કે ન પૂછો વાત!’

‘હેડકી ઉપડે એ સાડું કે’વાય, એમ?’ મેં નિર્દોષતાથી પૂછ્યું. એને મારી નિર્દોષતામાં બાધાપણું દેખાયું. આંખો કાઢીને એ પોતાનો કવોટા પૂરો કરવામાં મગ્ન બની ગઈ.

મહિલા-જગત પૂરું થયું એ પછી નિર્મલનો નંબર લાગ્યો. એ અનેરા આનંદ સાથે પાણીપૂરીનો લુત્ફ ઊઠાવી રહ્યો હતો. ભૈયાજી વાતોનાં ગોલગપ્પા પણ પીરસી રહ્યા હતા, ‘યે જો બહનેં થી ના...બડી વાલી બહનેં...વો તો રોજ આવત હૈ. અપને ઘરે કા શાક-સબ્જ લેને નીકળતી હૈ, તો ઉમમેં સે એક-દો રૂપયા બચાકર હમરી પાનીપૂરી ખા લેવત હૈ. ઈક આદત સી બન જાતી હૈ ન, સા’બ? હમરી પકોડી કા ઝાયકા હી કુછ ઐસા હૈ! હમ કા કરે?’

ભૈયાજી શું કરતા હતા અને શું કરી શકતા હતા એની જાણ મને અનાયાસ એક દિવસ થઈ ગઈ. હું ત્યારે બાવીસ વર્ષનો હતો. મારી પાસે વાહનના નામે સાઈકલ પણ ન હતી. વાડીલાલ હોસ્પિટલમાં ભણતો ત્યારે સિટીબસમાં જ જતો-આવતો હતો. એક બળબળતી બપોરે હું બસ-સ્ટોપ પાસે ઊભો રહ્યો. મારી નજર ચાર-પાંચ ડગલાં દૂર ઊભેલા ભૈયા પર પડી. ભૈયો એનો મોજા સહિતનો હાથ પરસેવાથી ભીની થયેલી બોચી ઉપર ફેરવી રહ્યો હતો. બોચી લૂછાઈ ગઈ એટલે એણે નાકની સફાઈ હાથ ધરી. મોજાવાળી પહેલી આંગળી નસકારોની અંદર ઘૂસાડી દીધી. લીટ, ગૂંગા, મેલ સહિતનો અંદરનો બધો સાજ-સરંજામ સાફ કર્યો. પછી ખૂલ્લા બટનવાળા શર્ટમાં હાથ નાખીને ગંદી બગલ ખંજવાળી લીધી. પછી એ જ હાથે ડબલામાંથી મસાલાની ચપટીઓ ભરીને માટલામાં નાખી. હવે મને સમજાયું કે પેલા ‘પૂરે બત્તીસ જાત કે મસાલે’માં ત્રણ-ચાર તો ભૈયાજીના શરીરની પેદાશ હતા.

એક વાર આવા જ ઘરાકી વગરના નવરાશના સમયે મેં ભૈયાને પૂછ્યું, ‘સબ ઘરાક લોગ આપ કે પાની કે સ્વાદ કી પ્રશંસા કરતે હૈ? આપ મુજે બતાઈયે, ક્યા ખાસ બાત હૈ ઈસ મેં?’

ભૈયાએ નિખાલસાપૂર્વક માહિતી આપી, ‘સા’બજી! ઈસમેં તો ઐસા હૈ ના...કિ હમરે મટકે કા જો પાની હૈ ના...વો કભી બદલતા નહી હૈ.’

‘મેં સમજા નહીં.’ ‘અબ ઈસમેં સમજને જૈસા કા હૈ? દેખીયે સા’બ, આજ સે દસ સાલ પહલે હમને ધંધા શુરૂ કિયા. ઠીક હૈ? અબ પહલે દિન મેં પૂરા મટકા પાની સે ભર દિયા. રાત તક પૌને ભાગ કા ખાલી હો ગયા. અભ જો થોડા બચ રહા, વો હમ ફેંક થોડી દેંગે? દૂસરે દિન ઉસી કે અંદર દૂસરા ઝૌક દેંગે. તો ઈસી તરહ પીછલે દસ બરસ સે યે પાની ચલા આ રહા હૈ. હમ તો યે મટકા ભી કભી ધોવત નહીં હૈ. ફિર અંદર દો-ચાર તાંબેકા સિકકા ડાલ દેતે હૈ. ઈન સબ ચીજો સે પાની કા સ્વાદ બનતા હૈ...’

હું ન માન્યો, ‘ભૈયાજી, ઈસ કે અલાવા ભી કુછ હૈ.’

ભૈયાજી ખૂલી ગયા, ‘અબ આપ સે ક્યા છુપાના? હમ થોડે ટીપે એસીડકે ભી ડાલતે હૈ. ઓર જબ પાની બનાતે હૈ તબ હમરા કોહની તકકા ખૂલ્લા હાથ અંદર ધૂમાતે હૈ. હમ ગરીબ લોગ કા બદન કા પસીના હૈ ના ઉસકા સ્વાદ યે મે’મ સાહબો કો બહોત પસંદ આતા હૈ. સબ કી સબ ખીચી ચલી આતી હૈ. બસ, સા’બ! અબ ઈસસે આગે એક ભી સવાલ મત પૂછીયેગા.’ એ એનો પ્રોફેશનલ સિકેટ હતું.

મેં ત્યારે તો ન પૂછ્યું, પણ ચાર-પાંચ દિવસ પછી ફરી એક બપોરે બસની રાહ જોતો હું ત્યાં ઊભો હતો અને ભૈયા પણ સહેજ નવરાશમાં હતો. ત્યારે મેં વધુ પૂછપરછ કરી, ‘ભૈયાજી, માનો યા ન માનો લેકીન આપકે પાની મેં કઈ જાદૂ જરૂર હૈ.’

‘જાદૂ જૈસા કુછ નહીં, સા’બજી, યે તો હમરા ઈલમ હૈ. અબ આપસે હમ ક્યા છુપાયે? દેખો, બાત એસી હૈ કિ રાત કો હમ મટકે કે પાની મેં ત્રીન-ચાર જિંદા દેડકા ડાલ દેતે હૈ. રાતભર વો પાની કે અંદર હી રહતે હૈ. ઉનકે બદન મેં સે એક ખાસ પ્રકાર કી ચિકનાહટ નીકલતી હૈ વો પાની મેં ધૂલ-મિલ જાતી હૈ. ઉસ સે પાની કા સ્વાદ બઢ જાતા હૈ.’

દેડકાઓ રાતભર આવા ગંદા, તીખા પાણીમાં રહે તો મરી ન જાય? આ પ્રશ્ન મને થયો અને જવાબ પણ તરત જ મળી ગયો. જો દેડકો મરી જાય તો એના સડેલા મૃતદેહની વાસને કારણે માટલાના પાણીનો સ્વાદ ઓર વધી જાય!

બરાબર બે-અઢી મહિના પછી મારો મિત્ર નિર્મલ બીમાર પડ્યો. લેબોરેટરીના રિપોર્ટમાં નિદાન પકડાયું. ભયાનક કમળો હતો. એકાદ-બે દિવસમાં અંતરે પેલી મહિલાઓ પણ કમળાની બીમારી લઈને વી.એસ.માં દાખલ થઈ ગઈ. અખબારોમાં સમાચાર છપાયા. અમદાવાદમાં હિપેટાઈટીસનો રોગચાળો ફાટી નીકળ્યો. નરોડા વિસ્તારમાં ચાલીસ કેસ નોંધાયા. રાણીપમાં બાવીસ. ખોખરામાં અઠાર. માદલપુરમાં...! કોઈ વિસ્તાર બાકી ન હતો. કારણ કે દરેક વિસ્તારમાં પાણીપૂરીના ખૂમચાઓ હતા. અને દરેક વિસ્તારમાં પાણીપૂરી ખાવાની ગાંડી શોખીન પ્રજા હતી. દર વરસે અમદાવાદ સહિત ગુજરાતના અસંખ્ય શહેરોમાં હિપેટાઈટીસ ફાટી નીકળે છે. આરોગ્ય ખાતું દોડધામ કરી મૂકે છે. બ્લડના નમૂનાઓ લેવાય છે, તપાસાય છે, ઊઘાડા લારી-ખૂમચાઓ ઉપર તવાઈઓ આવે છે. પચાસ-સોના મૃત્યુ થાય છે અને પછી બધું ભૂલાઈ જાય છે. મેં મારા મિત્ર નિર્મલને આ ભૈયાજીની પાણીપૂરીના વાંકે ગુમાવી દીધો છે. કમળાના વાઈરસ શરીરમાં દાખલ થયા પછી નવથી માંડીને નેવું દિવસની અંદર કમળો લાગુ પડે છે. એકલા સરકારી તંત્રથી આ સમસ્યા નહીં ઉકલે. આપણે પણ જાગૃતિ દાખવીએ અને આરોગ્ય ખાતાના હાથ મજબૂત કરીએ. બાકી જેઓ પીવાનાં શોખીન છે તે બધાં બાટલીના કારણે મરશે અને જેઓ ખાવાનાં શોખીન છે તે બધા માટલાને કારણે મરશે.
